સંઘ જાહેર સેવા આયોગ (UPSC) તથા **ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ (GPSC)** આયોજિત
મુખ્ય લેખિત પરીક્ષાઓ માટે ઉપયોગી અદ્યતન અભ્યાસક્રમ આધારિત પુસ્તક

લોકપ્રશાસન અને શાસન

PUBLIC ADMINISTRATION AND GOVERNANCE

LIVE BOOK

FIRST TIME WITH DETAILED

2ND ARC REPORT

લેખન, સંપાદન અને વીડિયો લેક્ચર્સ
માધવ ધોળકિયા

લેખન સહાયક
શિવાંગ ગોર

UNITY PUBLICATION

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	પ્રકરણ	પૃષ્ઠાંક
1	શાસનનો અર્થ અને પરિમાણો	1
2	સુશાસનનો અર્થ અને પરિમાણો	13
3	નૈતિક શાસનનો અર્થ અને પરિમાણો	35
4	સુશાસન માટે જરૂરી મૂલ્યો	55
5	ભારતમાં વહીવટનો ઇતિહાસ અને વિકાસ	73
6	ભારતમાં વહીવટી માળખું	125
7	લોકશાહીમાં સિવિલ સેવાઓની ભૂમિકા	157
8	ભારતમાં સંસ્થાકીય માળખું	167
9	વહીવટી કાયદાઓ	191
10	લોક નીતિ	213
11	શાસનમાં સુધારા માટે પ્રયત્નો	229
12	ઇ-શાસન	253
13	નાણાકીય પ્રશાસન	271
14	શાસનમાં નાગરિક ભાગીદારી	287
15	પર્યાવરણીય શાસન	319
16	પોલીસ અને જેલ સુધાર	327
17	કોર્પોરેટ શાસન	341
18	ભ્રષ્ટાચાર	353
19	ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અંગે સંસ્થાઓ	365
20	અધિકાર સંલગ્ન મુદ્દાઓ અને સંસ્થાઓ	383
21	દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગ	425

૧. શાસનનો અર્થ અને પરિમાણો

- શાસન : પ્રાથમિક સમજૂતી
- શાસનના તત્વો અને હિસ્સેદારો
- શાસનના પરિમાણો
- રાજનૈતિક પરિમાણ
- કાનૂની તથા ન્યાયિક પરિમાણ
- વહીવટી પરિમાણ
- આર્થિક પરિમાણ
- સામાજિક અને પર્યાવરણીય પરિમાણ

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧

શાસનનો અર્થ અને પરિમાણો

MEANING AND DIMENSIONS OF GOVERNANCE

શાસન
GOVERNANCE

શાસનનો ખ્યાલ નવો નથી. વિશ્વમાં પ્રાચીનકાળથી તેની વિભાવના પર વિવિધ વિચારો રજૂ થયેલા છે. જો તેની વ્યાખ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો, **શાસન એવી પ્રક્રિયા છે કે જેના અંતર્ગત નીતિઓની રચના અને અમલીકરણ થાય છે.**

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ, ૧૯૯૭ દ્વારા શાસનની વ્યાખ્યા : **શાસન એટલે જે તે રાષ્ટ્રની રાજકીય, આર્થિક અને વહીવટી સત્તામંડળ દ્વારા રાષ્ટ્રની તમામ બાબતોનું વિવિધ સ્તર પર સંચાલન કરવાની પ્રક્રિયા. જેની રચનામાં વિવિધ પ્રક્રિયાઓ, નિયમો અને સંસ્થાઓ સમાવિષ્ટ છે, જેના દ્વારા નાગરિકો અને વિવિધ સમૂહો પોતાના રાજકીય કે વૈધાનિક અધિકારો ભોગવે છે.**

શાસનનાં તત્ત્વો
ELEMENTS OF GOVERNANCE

શાસનનાં મુખ્ય બે તત્ત્વો છે. **સરકારને મળતી સત્તાઓનું વહન** તે કેવી રીતે કરે છે તથા **સરકારની યોગ્યતા અને કાયદેસરતા.**

સત્તાઓ તથા શક્તિઓનું વહન

સત્તાના વહન અંતર્ગત સરકારની રચના, જવાબદેહિતા સ્થાપિત કરવી, સરકાર પર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખવું, સરકારને બદલવી વગેરે અંગે સ્પષ્ટ અને પારદર્શી જોગવાઈઓ હોય છે. આ વિચાર અંતર્ગત એવા વ્યવસ્થાતંત્રની રચના કરવામાં આવે કે જેમાં સરકાર, નાગરિક, સમાજ તથા ખાનગી ક્ષેત્ર વચ્ચે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા સંભવ થાય છે. જ્યાં નિર્ણયપ્રક્રિયાના હેતુ માટે સરકાર તથા આર્થિક-સામાજિક ઘટકો વચ્ચે ચર્ચા થાય છે. એવી જગ્યા કે જ્યાં સમાજના ઘટકો કાયદાઓ/નીતિઓ પર પ્રભાવ પાડી નિર્ણયપ્રક્રિયામાં પ્રભાવ

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

રાજનૈતિક પરિમાણો સામે સમસ્યાઓ
CHALLENGES AGAINST POLITICAL DIMENSION

- **રાજનીતિનું અપરાધીકરણ :** તાજેતરના આંકડા મુજબ લોકસભામાં **૪૩% જેટલા સાંસદો** પર ફોજદારી ગુનાઓનો આક્ષેપ છે, જેમાં **૨૯%થી પણ વધુ પર ખૂન, બળાત્કાર સહિત ગંભીર ગુનાઓનો** આક્ષેપ છે.
- **રાજનૈતિક સત્તાઓનો દુરુપયોગ :** ભારતમાં **વિવિધ ગોટાળાઓ** જેવા કે; બોફોર્સ ગોટાળો, કોમનવેલ્થ ગોટાળો, કોલસા ગોટાળો, 2G સ્પેક્ટ્રમ ગોટાળો વગેરે દ્વારા રાજનૈતિક સત્તાઓનો દુરુપયોગ થયો હોવાનું સામે આવ્યું છે. તાજેતરમાં રાફેલ વિમાનની ખરીદીમાં પણ ગોટાળો થયો હોવાના આક્ષેપો થયા છે.
- **વિકેન્દ્રીકરણ માત્ર શબ્દોમાં : ૭૩મા અને ૭૪મા સુધારા** દ્વારા ભારતમાં સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓની સ્થાપના તો થઈ છે, પરંતુ કેરળ કે પશ્ચિમ બંગાળ જેવાં અમુક જ રાજ્યો દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓને ખરા અર્થમાં સત્તાઓની સોંપણી થઈ છે જ્યારે અન્ય રાજ્યોમાં સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓને પ્રભાવી સત્તાઓ આપવામાં આવી નથી.

કાનૂની તથા ન્યાયિક પરિમાણ
LEGAL AND JUDICIAL DIMENSION

શાસનનું આ પરિમાણ સરકારની કારોબારી સત્તાઓનું વહન અંકુશિત તથા નિયંત્રિત રીતે થાય છે કે નહીં તે અંગે ચર્ચા કરે છે. આ ઉપરાંત સરકાર દ્વારા કાયદો અને વ્યવસ્થાની જાળવણી, આંતરિક શાંતિ અને નાગરિક સલામતીની જાળવણી અંગેની કાર્યક્ષમતા અંગે પ્રકાશ પાડે છે.

કાયદો અને વ્યવસ્થા તથા આંતરિક સુરક્ષા

કાયદો અને વ્યવસ્થાનું પાલન સરકારનું પ્રાથમિક કર્તવ્ય છે. સરકારો દ્વારા હંમેશા નિશ્ચિત કરવામાં આવવું જોઈએ કે નાગરિકોને કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવણી સાથે ઉચિત આંતરિક સુરક્ષા સાથેનું વાતાવરણ મળે છે કે જ્યાં તેમનું જીવન અને મિલકતો સુરક્ષિત છે. આ બાબત નાગરિકોને નિર્ભયતા સાથે વિકાસ કરવાની તક આપે છે.

ભારતની વાત કરીએ તો ભારતમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાનું પાલન રાજ્ય સરકારોની જવાબદારી છે, જે માટે દરેક રાજ્યો દ્વારા પોલીસતંત્રની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તથા આંતરિક સુરક્ષાની જવાબદારી **કેન્દ્રના ગૃહમંત્રાલય** અંતર્ગત છે. જેનું પાલન કરવા વિવિધ સંસ્થાઓ, એજન્સી તથા રક્ષાટુકડીઓની રચના કરવામાં આવી છે. (તેમની કામગીરી અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા તેના વિશેષ પ્રકરણમાં કરવામાં આવી છે.)

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૨. સુશાસનનો અર્થ અને પરિમાણો

- સુશાસન : પ્રાથમિક સમજૂતી
- સુશાસન અંગે કૌટિલ્યના વિચારો
- સુશાસન અંગે પ્લેટોના વિચારો
- સુશાસન અંગે એરિસ્ટોટલના વિચારો
- સુશાસનના આધુનિક ખ્યાલનો ઉદ્ભવ
- વિશ્વબેન્ક દ્વારા સુશાસનની માપણી અંગેના આધારસ્તંભો
- OECD દ્વારા સુશાસનના અંગો
- સંયુક્ત રાષ્ટ્રો દ્વારા સુશાસનના અંગો
- સુશાસનના સ્વરૂપો
- સુશાસનના ફાયદાઓ
- સુશાસન સામે નડતર
- સુશાસન માટે રાષ્ટ્રીય સંસ્થા
- સુશાસન માટે પગલાં
- લઘુત્તમ સરકાર મહત્તમ શાસનનો સિદ્ધાંત
- આધુનિક સમયમાં રાજ્યની ભૂમિકા

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૨

સુશાસનનો અર્થ અને પરિમાણો

MEANING AND DIMENSIONS OF GOOD GOVERNANCE

સુશાસન
GOOD GOVERNANCE

શાસન એક તટસ્થ શબ્દ છે પરંતુ, સુશાસન એ શાસન સાથેની હકારાત્મક બાબતો તથા તેના સાચા ઉદ્દેશ્ય સાથે જોડાયેલ છે. સુશાસનનો ખ્યાલ નવો નથી. આદિકાળથી તેને વિવિધ સિદ્ધાંતો સ્વરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

રામાયણમાં **'રામરાજ્ય'**નો વિચાર સુશાસન સાથે જોડાયેલ છે તો મહાભારતમાં શ્રીભાગવતગીતામાં સુશાસનને લગતા ખ્યાલ જોવા મળે છે. વેદ-વેદાંગો સહિત પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં સુશાસનના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા જોવા મળે છે. મૌર્યકાળમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સુશાસન અને તેને પ્રાપ્ત કરવા વિવિધ સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. કૌટિલ્યએ જણાવ્યા મુજબ **'પ્રજાના સુખમાં રાજાનું સુખ રહેલું છે'** જે સુશાસનનો વિચાર છે. તો **સમ્રાટ અશોકે** સુશાસનથી એક ડગલું આગળ વધી નાગરિકો તથા **વહીવટદારોમાં નૈતિકતાના વિકાસ** અંગે વિસ્તૃત વિચારો રજૂ કર્યા છે.

આધુનિક સમયમાં સુશાસનની પ્રાપ્તિ માટે વિશેષ અભ્યાસ, ચર્ચાઓ અને પ્રક્રિયાઓ જોવા મળે છે. લોકશાહી અને સમાજના આધુનિકીકરણ સાથે સુશાસનની વિભાવનાનો પણ વિકાસ થતો જાય છે. હવેના સમયમાં સુશાસન માત્ર સત્તાધારી અંગ પૂરતું કે નીતિનિર્માણ પૂરતું મર્યાદિત રહ્યું નથી, પરંતુ તેની ક્ષિતિજોમાં સતત વિસ્તરણ થઈ રહ્યું છે. આ પ્રકરણમાં આપણે તેનાં વિવિધ પરિમાણો, પ્રાપ્તિ અને આ બાબતમાં ભારતની પરિસ્થિતિ પર વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશું.

સુશાસન અંગે કૌટિલ્યના વિચારો
KAUTILYA ON GOOD GOVERNANCE

કૌટિલ્યએ અર્થશાસ્ત્રમાં સુશાસન અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. જે મુજબ સુશાસનની સ્થાપના માટે રાજામાં જરૂરી મૂલ્યો હોવા જોઈએ. તેના મત મુજબ **'પ્રજાના સુખમાં જ રાજાનું સુખ રહેલું છે'.** અહીં રાજા માત્ર એક વ્યક્તિનું પદ છે કે જે શાસન કરે છે. આ રાજા રાજ્ય જ્યારે સરકારનું હૃદય તો નાગરિકો જ છે.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

આથી કૌટિલ્યના વર્ણન મુજબ, રાજાની મુખ્ય ભૂમિકા **દેશનું શાસન એવી રીતે ચલાવવામાં હોવી જોઈએ કે જેથી પ્રજાનું કલ્યાણ થાય.** કૌટિલ્યના મત મુજબ સુશાસન માટે રાજામાં નીચે દર્શાવ્યા મુજબના ગુણ હોવા જોઈએ.

- વહીવટને અસરકારક રીતે માર્ગદર્શિત કરવાની કળા ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- વહીવટી કૌશલ્ય ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- ભ્રષ્ટાચારી અધિકારીઓ વિરુદ્ધ કડક પગલાઓ લઈ શકે તેવો હોવો જોઈએ.
- ખરાબ મંત્રીઓના સ્થાને સારા મંત્રીઓને લાવી શકે તેવો હોવો જોઈએ.
- મધ્ય માર્ગ પસંદ કરી કોઈપણ અતિરેકને ટાળવાની કળા ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવી રાખવાની કળા ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- અધિકારીઓને નિશ્ચિત પગાર અને ભથ્થાંઓ આપવા જોઈએ.
- નૈતિક મૂલ્યો ધરાવતું શિસ્તબદ્ધ જીવન ધરાવતો હોવો જોઈએ.
- પોતાની ફરજ સાથે પોતાના વ્યક્તિત્વને જોડી શકે (પોતાની ફરજ મુજબ વ્યક્તિત્વને ઢાળી શકે) તેવો હોવો જોઈએ.

સુશાસન અંગે પ્લેટોના વિચારો
PLATO ON GOOD GOVERNANCE

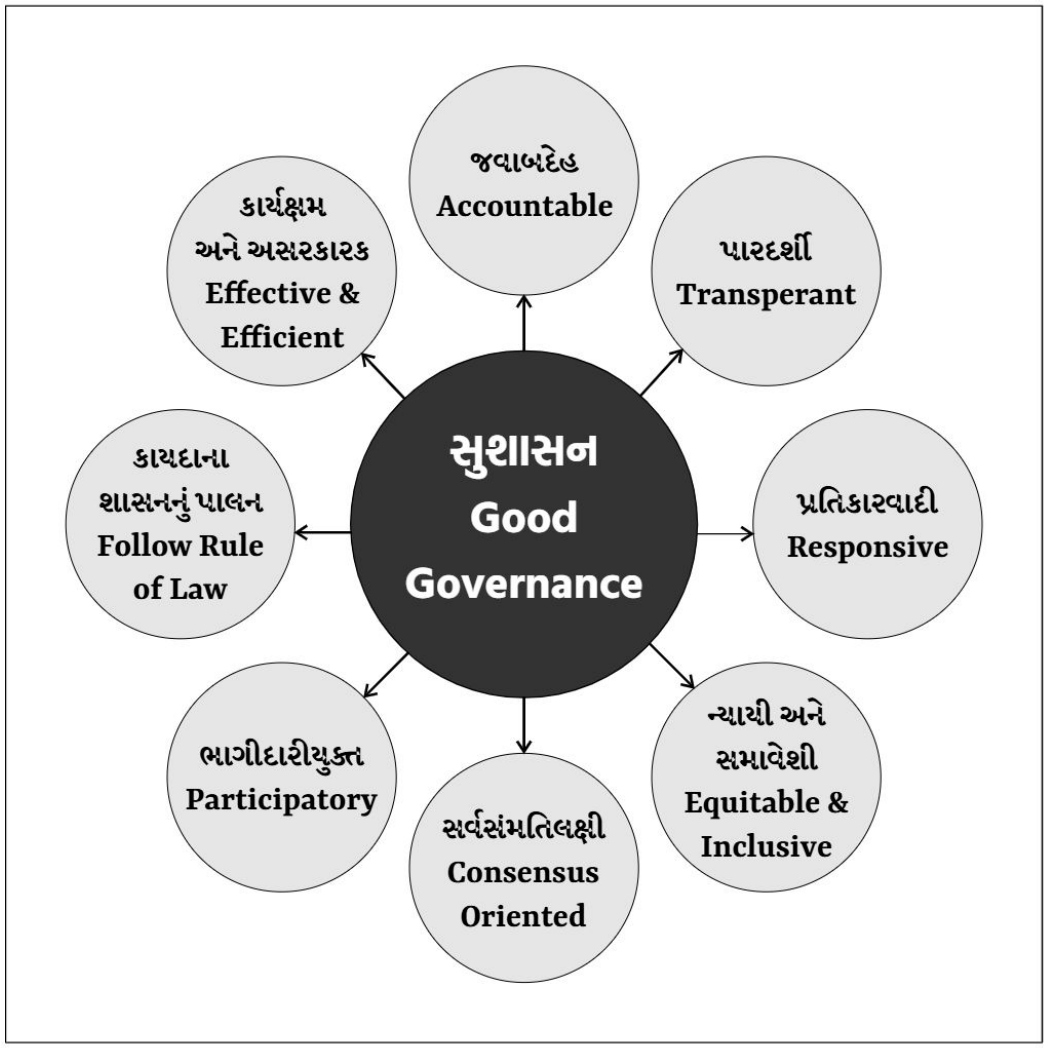
પ્લેટો પોતાના પુસ્તક 'ધ રિપબ્લિક'માં એક **'દાર્શનિક રાજા'ને** (Philosopher King) આદર્શ રાજા તરીકે દર્શાવે છે. પ્લેટો સમાજમાં રહેલા વિવિધ સંઘર્ષને ટાળી શકાય છે તેવું માનતા હતા. તેમના મત મુજબ, એક વ્યાજબી અને ન્યાયી વ્યવસ્થા દ્વારા સમાજમાં સુમેળભર્યું એકતા ધરાવતું વાતાવરણ સર્જી શકાય છે. આવા સમાજનો દરેક ભાગ કોઈનો પણ ભોગ આપ્યા વગર (નુકસાન પહોંચાડ્યા વગર) વિકાસ પામે છે. પ્લેટોના મત મુજબ આવી **રાજનૈતિક દૃષ્ટિ સદગુણ વગર આવી શકે નહીં.** પ્લેટોના મત મુજબ એક દાર્શનિક રાજામાં નીચે મુજબના ગુણ હોવા જોઈએ.

- દાર્શનિક રાજા **સ્ત્રી કે પુરુષ** હોઇ શકે.
- માત્ર **તેજસ્વી, સ્થિતપ્રજ્ઞ અને સાહસિક** વ્યક્તિ જ રાજા તરીકે પસંદગી પામવા જોઈએ. આવી વ્યક્તિને સંગીત, વ્યાયામ, લશ્કરી વગેરે જેવી વિવિધ કળાઓ પર સઘન તાલીમ આપવી જોઈએ.
- તેમને ન્યાયી, ઉમદા, સારા અને ફાયદાકારક હોવાનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ.
- તેમને ભલાઇનું માત્ર જ્ઞાન જ નહીં, પરંતુ **ભલાઈ તેમની માનસિકતા** (તેમનું વ્યક્તિત્વ) હોવી જોઈએ.
- એક શાસકનું લક્ષ્ય સમાજમાં બધા લોકો સાથે આવી સુમેળભર્યું અને ખુશહાલ વાતાવરણ સર્જે તે હોવું જોઈએ.
- તેમના મત મુજબ, એક આદર્શ રાજ્ય કોઈ ખાનગી લાભ માટે સંચાલિત થતું હોતું નથી તથા તે લોકો વચ્ચે સંઘર્ષો રહિત વાતાવરણ સર્જે છે.
- એક દાર્શનિક રાજા પોતાના આનંદ કે લાભ માટે નહીં, પરંતુ જરૂરિયાત માટે શાસન કરે છે. આથી તેમને શાસન પ્રક્રિયા કે તેની સાથે જોડાયેલ સત્તાની પ્ર...

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

સંયુક્ત રાષ્ટ્રો દ્વારા સુશાસનનાં અંગો :
COMPONENTS OF GOOD GOVERNANCE BY UNITED NATIONS

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના **એશિયા અને પ્રશાંત મહાસાગર ક્ષેત્રો માટે આર્થિક અને સામાજિક આયોગ** (UN-ESCAP - United Nations Economic and Social Commission for Asia and Pacific) દ્વારા સુશાસન માટે નીચે દર્શાવ્યા મુજબના આઠ આધારસ્તંભોની ભલામણ કરવામાં આવી.

આ અંગો તથા તેની સ્ ...ત માહિતી નીચે આપેલી છે.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

3. નૈતિક શાસનનો અર્થ અને પરિમાણો

- નૈતિક શાસન : પ્રાથમિક સમજૂતી
- નૈતિક શાસનના ઘટકો
- લોકસેવામાં નૈતિક ચિંતા વધવાનાં કારણો
- વાય. કે. અલઘ સમિતિ (૨૦૨૨)
- ડૉ. એન. સી. સક્સેના રિપોર્ટ (૨૦૧૦)
- નૈતિક સંહિતા અને આચરણ સંહિતા
- પૉલ એપલબી રોપોર્ટ (૧૯૬૧)
- નોલન સમિતિ (૧૯૯૪)
- દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગ - નૈતિક શાસન અંગે ભલામણો
- શાસન સંબંધિત નીતિ આયોગ પરિપત્ર

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

નોલન સમિતિ (૧૯૯૪)
NOLAN COMMITTEE (1994)

વર્ષ ૧૯૯૪માં **યુનાઇટેડ કિંગ્ડમમાં નોલન સમિતિ** દ્વારા **જાહેર જીવન માટે જરૂરી સાત સિદ્ધાંતો** રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. જે જાહેર જીવનમાં પાયાના સિદ્ધાંતો કહી શકાય.

ભારતમાં જોગવાઈઓ
PROVISIONS IN INDIA

ભારતમાં સિવિલ સેવા અંતર્ગત જરૂરી મૂલ્યોનો વિકાસ વર્ષોની પરંપરા બાદ થયો છે. આ મૂલ્યોને વિવિધ વર્તણૂક અંગેની સંહિતા (આચરણ સંહિતા) સહિત વિવિધ નિયમો લાગુ કરવામાં આવ્યા છે. હાલમાં ભારતમાં અમલ થઈ શકે તેવા **'આચરણ નિયમો'** છે જેમને **કેન્દ્રીય સિ** ...૯૬૪ અંતર્ગત અખિલ ભારતીય સેવાઓના સભ્યો તથા વિવિધ રાજ્યો દ્વારા નાગરિક ... જરાતમાં – **ગુજરાત જાહેર સેવા (વર્તણૂક) નિયમો -**

UNITY PUBLICATION
DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૪. સુશાસન માટે જરૂરી મૂલ્યો

- શાસનમાં જવાબદેહિતા / ઉત્તરદાયિત્વ
- શાસનમાં જવાબદેહીતા લાવવા જોગવાઈઓ
- બંધારણીય નિયંત્રણ
- વૈધાનિક નિયંત્રણ
- કારોબારી નિયંત્રણ
- ન્યાયિક નિયંત્રણ
- સંસ્થાગત નિયંત્રણ
- જન નિયંત્રણ
- શાસનમાં પારદર્શિતા
- શાસનમાં નિષ્પક્ષતા

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૪

સુશાસન માટે જરૂરી મૂલ્યો

ETHICAL VALUES FOR GOOD GOVERNANCE

શાસનમાં જવાબદેહિતા / ઉત્તરદાયિત્વ

ACCOUNTABILITY IN GOVERNANCE

જવાબદેહિતા એટલે વિવેકાધીન શક્તિઓ ધરાવતી વ્યક્તિએ પોતાનાં કાર્યો/નિર્ણયો પ્રત્યે જવાબ આપવા બંધાયેલ હોવું તથા જો કોઈ કાર્ય અપેક્ષિત પરિણામો ન આપી શકે તો વિવિધ પગલાં સ્વીકારવા તૈયાર હોવું.

જવાબદેહિતા ધરાવતી વ્યક્તિ પોતાનાં નિર્ણયો, કાર્યો અને ફરજો પ્રત્યે જવાબ આપવા બંધાયેલ હોય છે અને જો કોઈ વસ્તુ અન્-અપેક્ષિત થાય ત્યારે દોષારોપણ કરવાને બદલે તેના વિરુદ્ધ થતાં પગલાં સ્વીકારવા પણ તૈયાર હોય છે. જવાબદેહિતા ધરાવતી વ્યક્તિ અન્ય મૂલ્યો જેવાં કે; સાહસ, ખુલ્લાપણું, ઉદારતા, નિર્ભયતા, સ્પષ્ટતા, નેતૃત્વ વગેરે જેવા ગુણ ધરાવતી હોય છે.

જવાબદેહિતા અને નૈતિક શાસન

ACCOUNTABILITY AND ETHICAL GOVERNANCE

જવાબદેહિતા અને નૈતિક શાસન એકબીજા સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. જવાબદેહિતાની પ્રાપ્તિ માટે અસરકારક તંત્ર નૈતિક શાસનની સ્થાપના કરવા મદદરૂપ થાય છે. નીતિશાસ્ત્રને **'વ્યક્તિગત જવાબદેહિતા'**ના ભાગ સ્વરૂપે જોઈ શકાય છે. જેના દ્વારા અધિકારીના આચરણને વ્યક્તિગત રીતે નિયંત્રિત કરી શકાય છે. એક લોકસેવકમાં જેટલા પ્રમાણમાં નૈતિકતાની સ્થાપના વધુ હશે તેટલા પ્રમાણમાં બાહ્ય દબાવ દ્વારા જવાબદેહિતાની સ્થાપના કરવાની જરૂરિયાતમાં ઘટાડો થશે.

શાસનમાં જવાબદેહિતા વ્યક્તિગત હોય છે અને **વિવિધ પ્રણાલીઓમાં નિશ્ચિત** હોય છે. રાજનૈતિક સૂત્રો અને પ્રભાવોથી ઉપર ઉઠીને કોઈ જાહેર સેવકની લાપરવાહી કે ખોટાં કૃત્યોને બચાવવાનો પ્રયાસ ન કરતા કે વધુ જવાબદેહ તંત્રનો વિકાસ કરવો જોઈએ. નોકરશાહીકરણ ધરાવતી લોકશાહીમાં નીચલા અધિકારી ઉપલા અધિકારીને જવાબદેહ હોય છે તો ઉપલા અધિકારી સરકારને જવાબદેહ હોય છે. સરકાર સંસદને જવાબદેહ હોય છે અને સાંસદો મતદાતાઓને.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૫. ભારતમાં વહીવટનો ઇતિહાસ અને વિકાસ

- સિંધુ ખીણની સભ્યતા સમયે રાજનીતિ અને વહીવટ
- વૈદિક યુગમાં રાજ્યવ્યવસ્થા અને વહીવટી તંત્ર
- મૌર્યકાલીન કેન્દ્રીય વહીવટ
- મૌર્યકલીન પ્રાંતિય અને સ્થાનિક શાસન
- કૌટિલ્ય રચિત અર્થશાસ્ત્રમાં વહીવટના વિચારો
- સપ્તાંગ સિદ્ધાંત
- ગુપ્તકાળમાં કેન્દ્રીય વહીવટ
- ગુપ્તકાળમાં પ્રાંતિય અને સ્થાનિક વહીવટ
- મુઘલકાળમાં શાસન વ્યવસ્થા -કેન્દ્રીય અને પ્રાંતિય વહીવટ
- મનસબદારી વ્યવસ્થા, જાગીરદારી વ્યવસ્થા
- બ્રિટિશકાળમાં બંધારણીય ઈતિહાસ
- બ્રિટિશકાળ દરમિયાન કેન્દ્રીય કારોબારી પરિષદનો વિકાસ
- બ્રિટિશકાળમાં કેન્દ્રીય સચિવાલયની વિકાસ
- બ્રિટિશકાળમાં નાણાકીય પ્રશાસનનો વિકાસ
- બ્રિટિશકાળમાં સ્થાનિક શાસનનો વિકાસ
- બ્રિટિશકાળમાં ન્યાયિક અંગનો વિકાસ
- બ્રિટિશકાળમાં લોકસેવાઓનો વિકાસ
- લોકસેવાઓના પદો અને સંસ્થાઓનો વિકાસ
- ભારતીય વહી
- આઝાદી બાદ :લોકસેવામાં સુધાર અને વિવિધ સમિતિઓ
- સિવિલ સેવાઓ માટે સંબંધિત ન્યાયાલયના નિર્ણયો

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૫

ભારતમાં વહીવટનો ઇતિહાસ અને વિકાસ

HISTORY AND DEVELOPMENT OF ADMINISTRATION IN INDIA

સિંધુ ખીણની સભ્યતા
INDUS VALLEY CIVILIZATION

સિંધુ ખીણની સભ્યતા સમયે રાજનીતિ અને વહીવટ
POLITICS AND ADMINISTRATION DURING INDUS VALLEY CIVILIZATION

સિંધુ ખીણની સભ્યતા કાળમાં રાજનૈતિક વ્યવસ્થા અંગે કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. **ડી. ડી. કૌસાંબી**ના મત અનુસાર પુરોહિત શાસકો હતા અને **આર. એસ. શર્મા**ના મત મુજબ વ્યવસાયી વર્ગ શાસન કરતો. રાજનૈતિક પ્રકૃતિ ભલે ગમે તે હોય, પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટપણે કહી શકાય કે **હડપ્પા સભ્યતામાં કુશળ અને સંગઠિત શાસન વ્યવસ્થા જોવા મળતી હતી.**

રાજનૈતિક વ્યવસ્થા
POLITICAL SYSTEM

- **રાજનૈતિક કાર્યતંત્ર અને પ્રકૃતિ:** સિંધુ વ્યવસ્થાની વિશેષતા ખાસ કરીને નગરીકરણ એક એવી રાજનૈતિક વ્યવસ્થાની અપેક્ષા રાખે છે કે જે વિકાસ માટે માત્ર સ્પર્ધાત્મકતા ન ધરાવતી હોય, પરંતુ તેનો અમલ કરવા જરૂરી સત્તાઓ પણ ધરાવતી હોય. તો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય કે આવા રાજ્યતંત્રની પ્રકૃતિ કેવી હશે?

અનેક ક્ષેત્રીય રાજ્યોની સંભાવના (PROBABILITY OF SEVERAL REGIONAL STATES)

ઘણા વિદ્વાનોના મત મુજબ, સિંધુ ખીણ સમયમાં **નાના કબીલા ધરાવતા રાજ્યો** (પોતાની ક્ષેત્રીય ઓળખ સાથે) સંગઠિત રાજ્યમાં પરિવર્તિત થયા હશે અને એક વિશાળ રાજ્યની રચના થઈ હશે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

કેન્દ્રમાં રાજા ઉપરાંત **મુખ્યમંત્રી, યુવરાજ, પુરોહિત** અને **મહામાત્ય** (મહામંત્રીઓ)ના પદ મહત્ત્વપૂર્ણ હતા. મૌર્યકાળમાં રાજ્યને વિવિધ કાર્યાલયો કે વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યું હતું અને તેના અધ્યક્ષના નિશ્ચિત પદો હતા. મૌર્યકાળમાં સૌથી ઉચ્ચસ્તરના અધિકારી **તીર્થ** કહેવાતા, તથા અર્થશાસ્ત્રના અનુસાર તેની **સંખ્યા ૧૮** હતી, મૌર્યકાળમાં અધ્યક્ષ, મંત્રી તથા મંત્રીઓના નિરીક્ષણમાં કાર્ય કરનાર અધિકારી હતા. તથા અર્થશાસ્ત્રમાં તેની **સંખ્યા ૨૭** હતી.

આ વિભાગો (ખાતાઓ) અને તેના અધ્યક્ષોમાં **અકરાધ્યક્ષ** (ખાણ અને ધાતુકર્મ નિરીક્ષક), **અક્ષપટલાધ્યક્ષ** (નામું (Accounts) અધ્યક્ષ), **અશ્વાધ્યક્ષ** (અશ્વરોહી સેનાના સેનાધ્યક્ષ), **આયુધાગારાધ્યક્ષ** (શાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ), **બંધનગારાધ્યક્ષ** (કારાગૃહ, જેલ)ના અધ્યક્ષ), **દેવતાધ્યક્ષ** (મંદિરના અધ્યક્ષ), **ધૂતાધ્યક્ષ** (ધૂતક્રીડા, જુગારના અધ્યક્ષ), **ગણિકાધ્યક્ષ** (ગણિકાઓના નિયંત્રક), **ગો અધ્યક્ષ** (પશુપાલકોના અધ્યક્ષ), **હસ્ત્યાધ્યક્ષ** (હાથી દળની સેનાના અધ્યક્ષ), **માન્યાધ્યક્ષ** (ખાણ અધ્યક્ષ), **કોષાધ્યક્ષ** (કોષના અધ્યક્ષ), **કોષ્ટાગારાધ્યક્ષ** (ગોદામોના અધ્યક્ષ), **કુપ્યાધ્યક્ષ** (વન ઉત્પાદોના અધ્યક્ષ), **લક્ષણાધ્યક્ષ** (ટંકશાળના અધ્યક્ષ), **લવણાધ્યક્ષ** (મીઠું, નમકના અધ્યક્ષ), **લોહાધ્યક્ષ** (ધાતુઓ, ખાસ કરીને લોખંડના અધ્યક્ષ), **મનાધ્યક્ષ** (સર્વેક્ષક અને સમયપાલક), **મદ્રાધ્યક્ષ** (પાસપોર્ટ વિભાગના અધ્યક્ષ), **નાગવનાધ્યક્ષ** (હાથી વનપાળ), **નાવાધ્યક્ષ** (જહાજ વાહન (નૌકા) અધ્યક્ષ), **પણ્યાધ્યક્ષ** (રાજ્ય વેપાર નિયંત્રક), **પત્તનાધ્યક્ષ** (બંદરોના નિયંત્રક), **પત્ત્યાધ્યક્ષ** (પાયદળ સેના અધ્યક્ષ), **પૌતવાધ્યક્ષ** (તોલમાપ નિયંત્રક), **રથાધ્યક્ષ** (રથ સેના અધ્યક્ષ), **સંસ્થાધ્યક્ષ** (ખાનગી વેપાર સંરક્ષક), **સીતાધ્યક્ષ** (રાજ્યભૂમિ અને ખેતીવાડી અધ્યક્ષ), **શુલ્કાધ્યક્ષ** (સીમા શુલ્ક અને જકાત (ઓકટ્રોય) અધિકારી), **સુનાધ્યક્ષ** (પશુઓના રક્ષક અને કતલખાના નિયંત્રક), **સુરાધ્યક્ષ** (મદિરા (મધ) નિયંત્રક), **સુત્રાધ્યક્ષ** (વસ્ત્ર આયુક્ત), **સ્વર્ણાધ્યક્ષ** (કિમંતી ધાતુઓ અને આભૂષણોના અધ્યક્ષ), **વિવિતાધ્યક્ષ** (ગૌચર અધ્યક્ષ) નો સમાવેશ થાય છે.

ઉપરોક્ત વિભાગોના અધ્યક્ષ ઉપરાંત ઘણા **ઉપાયુક્ત** (અધીનસ્થ કર્મચારીઓ) પણ જોવા મળતા જેમાં મહત્ત્વના કર્મચારીઓ તરીકે **ચોરજજુ** (ચોર પકડનાર), **હસ્તિપક** (મહાવત), **કરણિક** (નામું લખનાર), **કાર્મિક** (અમલીકરણ અધિકારી), **નદીપાલ** (નદી રક્ષક), **નાગવનપાલ** (હાથીઓનો રક્ષક), **નિબંધક** (પુસ્તક કે વાંચન સામગ્રી લેખન કરનાર), **નાધાયક** અથવા **નિવિગ્રહ** (ભંડાર સંભાળનાર), **પદપાસિક** (બાંધવાની રસ્સીના અધિકારી), **પણ્યાધિષ્ઠાધાર** (જથ્થાબંધ બજાર નિયંત્રક), **પરિકાર્મિક** (પરિચારક - નર્સ), **રૂપદર્શક** (મુદ્રા નિરીક્ષક), **સૈમિક** (સીમા રક્ષક), **સંખ્યાત્મક** (લેખપાળ), **તજ્જત** (મૂલ્યાંકન કરનાર), **વનચારિક** (ખોજી), **વનપાલ** (વન રક્ષક) વગેરે છે.

મૌર્યકાલીન કેન્દ્રીય વહીવટના મુખ્ય ખાતાઓ આગળ દર્શાવ્યા મુજબના હતા.

મહેસૂલ વિભાગ (REVENUE DEPARTMENT)

મહેસૂલની આવકના સ્રોતોમાં જમીન, સિંચાઇ, સીમાશુલ્ક, માર્ગશુલ્ક, દુકાનકર, જહાજકર, જંગલ, ખાણ, ઘાસચારો, રાજ્ય ભૂમિ, શિલ્પકારો પર કર, જુગારઘર પર કર વગેરે સામેલ હતા. કૌટિલ્ય દ્વારા આવકના અન્ય સ્રોતોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે, જેમકે **પિંડકર** (ગામડાઓ દ્વારા સમયે સમયે ચૂકવવામાં આવતો કર) તથા **સેનભક્તમ** (સેના જે માર્ગોથી નીકળે તેના પર લાગતો કર) વગેરે.

મહેસૂલ વિભાગમાં **સમાહર્તા** ખૂબ મહત્ત્વનું પદ હતું. આ પદને હાલના કલેક્ટરના પદની સાથે સરખાવી શકાય. સમાહર્તા પાસે મહેસૂલ વિભા[illegible]**લાધ્યક્ષ** તથા **મહાલેખપાલના** કાર્યોની દેખરેખ રાખતો તથા આવક અને ખર્ચ પર નિય[illegible]

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

મેગેસ્થનિઝના 'ઇન્ડિકા'માં વર્ણન મુજબ, પાટનગર પાટલીપુત્રનું સંચાલન **'એસ્ટીનોમોઇ'** નામની પાંચ-પાંચ સભ્યોની બનેલી છ સમિતિઓ દ્વારા થતું. આ દરેકના સમિતિઓ અલગ અલગ કાર્યો કરતી. જેમાં **(૧)** મજૂરોના હિતની જાળવણી કરવી, **(૨)** પરદેશીઓની નોંધ રાખવી, **(૩)** નગરમાં જન્મ-મરણની નોંધ રાખવી, **(૪)** રોજગારનું નિયમન કરવું, **(૫)** માલમાં ભેળસેળ અટકાવવી તથા વાજબીભાવે વેચાય તે જોવું અને **(૬)** વેચાણ વેરો ઉઘરાવવાનો સમાવેશ થતો.

કૌટિલ્ય રચિત અર્થશાસ્ત્રમાં વહીવટના વિચારો

THOUGHTS OF ADMINISTRATION IN KAUTILYA'S ARTHASHASTRA

કૌટિલ્ય કોણ હતા? કેવા વ્યક્તિ હતા? કે જેમણે આખું વિશ્વ અંધકારમાં ડૂબેલું હતું ત્યારે રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર ને શાસનની આટલી સરસ વ્યાખ્યા રજૂ કરી. કૌટિલ્ય નામ દર્શાવે છે કે તે **'કુટિલ ગૌત્ર'**ના હતા. **'ચાણક્ય'** એમ દર્શાવે છે કે તેઓ **ચણકના પુત્ર** હતા અને તેમનું વ્યક્તિગત નામ **'વિષ્ણુગુપ્ત'** હતું. પુરાણો અને બૌદ્ધ સ્રોતો મુજબ તે તક્ષશિલાના અધ્યાપક હતા. ભારતીય પરંપરા તેમજ બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાય તમામ એ વાતથી સહમત છે કે કૌટિલ્ય એ નંદવંશનો નાશ કર્યો હતો અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને માગધની ગાદી પ્રાપ્ત કરવા મદદ કરી હતી.

અર્થશાસ્ત્ર પુસ્તકની ચર્ચા કરીએ તો, આ પુસ્તક અર્થશાસ્ત્ર વિષયને લાગતું નથી, પરંતુ તે **વહીવટ અને રાજનીતિ સંલગ્ન માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક** છે. કૌટિલ્ય રચિત અર્થશાસ્ત્રને ભારતીય શાસન અંગે પ્રાચીનતમ ગ્રંથ ગણવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રની રચના પછી લખવામાં આવેલા પુસ્તકો અને ગ્રંથોમાંથી માહિતી મળે છે કે કૌટિલ્ય પહેલા ઓછામાં ઓછા ચાર વિશેષ વિચારકો તથા તેર જેટલા વ્યક્તિગત શિક્ષકો દ્વારા રચિત અર્થશાસ્ત્ર હતા. બદનસીબે અગાઉના તમામ અર્થશાસ્ત્ર નષ્ટ થઈ ગયા છે અને માત્ર કૌટિલ્ય રચિત અર્થશાસ્ત્ર જ મળ્યું છે. અગાઉની તમામ કૃતિઓ નષ્ટ થવાનું કારણ એ પણ હોઇ શકે કે કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર એટલું બહેતર હતું કે અગાઉના ગ્રંથોની ઉપયોગિતા બચી હતી નહીં.

આમ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ખબર પડે છે કે ભારતમાં સરકાર ચલાવવાની કળા અને વિદેશનીતિ ખૂબ જૂની છે. અમુક વિદ્વાનોના મત મુજબ ભારતમાં આ વિષયોનો વિકાસ **ઇ. પૂર્વે ૬૫૦** થી થયેલો છે.

ભારતમાં કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રને ખૂબ માનવામાં આવતું હતું અને તેની ચર્ચા અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર જોવા મળતી, પરંતુ આ પુસ્તકના તથ્યો ક્યાંય જોવા મળતા ન હતા. અચાનક **૧૯૦૪માં ડૉ. આર. શામશાસ્ત્રી**ના હાથમાં આ પુસ્તકના તથ્યો **ભક્વામીન** દ્વારા લખેલી આલોચના સહિત તાડપત્ર પર ગ્રંથ લિપિમાં મળ્યા. **ડૉ. આર. શામશાસ્ત્રી** એ તેમને મળેલ તથ્યોને **૧૯૦૯માં મૂળ પાઠ તરીકે અને ૧૯૧૫માં તેના અંગ્રેજી ભાષાંતર**ને પ્રકાશિત કર્યા.

અર્થશાસ્ત્રની રચના

THE COMPOSITION OF ARTHSHASTRA

અર્થશાસ્ત્રનું મૂળ પુસ્તક **પંદર અધિકરણ** (પુસ્તકો)માં વહેંચાયેલ છે. જેમાં પ્રથમ પુસ્તકનો પહેલો અધ્યાય વિસ્તૃત વિષયસૂચિ અંગે માહિતી આ **…ધ્યાય, ૧૮૦ પ્રકરણ** અને **૬ હજાર** જેટલા શ્લોક છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- બ્રિટિશ પ્રશાસનના સમયમાં ભારતમાં મોટા ભાગના વિસ્તારોમાં જિલ્લા કક્ષાએ પ્રશાસનની રચના કરવામાં આવી. આ વ્યવસ્થામાં કેન્દ્રીય પ્રશાસન અને પ્રાંતિય પ્રશાસન વચ્ચે પદ, પ્રતિષ્ઠા અને વેતનમાં ભેદભાવોના લીધે પ્રશાસનને બે ભિન્ન દિશાઓ ઊભરી.

બ્રિટીશકાળ દરમિયાન પ્રશાસનનો વિકાસ

DEVELOPMENT OF ADMINISTRATION DURING BRITISH ERA

ભારતમાં બ્રિટીશકાળ દરમિયાન લોક્પ્રશાસનનાં વિકાસને નીચે મુજબ વિભાજીત કરી શકાય.

1. કેન્દ્રીય કારોબારી પરિષદનો વિકાસ
2. કેન્દ્રીય સચિવાલયનો વિકાસ

કેન્દ્રીય કારોબારી પરિષદનો વિકાસ :

DEVELOPMENT OF CENTRAL EXECUTIVE COUNCIL

- કેન્દ્રીય કારોબારી પરિષદની દૃષ્ટિએ ભારતનાં રાજનૈતિક (બંધારણના વિકાસના) ઈતિહાસને ત્રણ ભાગ માં વિભાજીત કરી શકાય.
    - નિયામક ધારા (રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ)થી બ્રિટીશ તાજ હસ્તાંતરણ સુધીનો સમય (૧૭૭૩-૧૮૫૮)
    - બ્રિટીશ તાજ શાસનથી ભારતીયોને જવાબદારીની શરૂઆત (૧૮૫૮-૧૯૧૯)
    - પ્રાંતીય ક્ષેત્રમાં આંશિક સ્વાયતતાથી સંપૂર્ણ સત્તા હસ્તાંતરણ (૧૯૧૯-૧૯૪૭)
- કેન્દ્રીય કારોબારી પરિષદની સ્થાપના સૌપ્રથમ **૧૭૭૩ના નિયામક ધારા (રેગ્યુલેટીંગ એકટ)** દ્વારા કરવામાં આવી.

સભ્ય સંખ્યામાં વધારો અને કાર્ય વિભાજનનો વિકાસ

- આ કાયદા અનુસાર બંગાળનાં ગવર્નરને કંપનીનાં ભારતીય પ્રદેશોનાં ગવર્નર જનરલ બનાવવામાં આવ્યા તથા તેમની મદદ માટે **ચાર સભ્યોની એક પરિષદ** રચવામાં આવી.
- આ કાયદામાં એવી વ્યવસ્થા દાખલ કરવામાં આવી હતી કે જેમાં **ગવર્નર જનરલ** પરિષદનાં તમામ નિર્ણયો બહુમતીનાં આધારે લેવામાં આવશે અને તે નિર્ણયોને માનવા માટે ગવર્નર જનરલ બાધ્ય છે.
- ૧૭૮૪માં પસાર કરવામાં આવેલ પીટ્સ અધિનિયમ હેઠળ કારોબારી પરિષદની સભ્યસંખ્યા ઘટાડીને **ત્રણ** કરી દેવામાં આવી.
- ૧૮૩૩નાં ચાર્ટર અધિનિયમમાં કારોબારી પરિષદમાં **કાયદા સભ્ય** (વિધિ સભ્ય) તરીકે ચોથો સભ્ય ઉમેરવામાં આવ્યો.
- ૧૮૬૧ના ભારતીય પરિ[illegible] વધુ એક સભ્ય તરીકે **નાણાં સભ્ય** (વિત્ત સભ્ય)નો ઉમેરો કરવામાં આવ્યો

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

- અંતે એમ કહી શકાય કે, **ભારતમાં આજે પણ મોટાભાગની વહીવટી વ્યવસ્થા બ્રિટીશ શાસન પદ્ધતિનો વારસો છે. જે પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતને અનુરૂપ સ્વીકારવામાં આવી છે. ભારતીય પ્રશાસનનુ વર્તમાન મોડલ જે આપણી સમક્ષ છે તે એક લાંબી વિકાસયાત્રાનું પરિણામ છે અને તેમાં બ્રિટીશ કાળના પ્રશાસનની ઊંડી છાપ જોવા મળે છે.**

આઝાદી બાદ લોકસેવામાં સુધાર
CIVIL SERVICES REFORMS POST INDEPENDENCE

સચિવાલય પુર્નગઠન સમિતિ, ૧૯૪૭
SECRETARIAT REORGANISATION COMMITTEE, 1947

- ભારત સરકાર **દ્વારા ૧૯૪૭માં** સ્વતંત્રતા મેળવ્યા બાદ **ગિરજાશંકર વાજપેયી**ની અધ્યક્ષતામાં **સચિવાલય પુનર્ગઠન સમિતિ**ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી.
- સમિતિએ સચિવાયલમાં ઉપલબ્ધ કર્મચારી સંખ્યાબળની જનશક્તિના સુચારું ઉપયોગ માટે ભલામણ કરી હતી.

એન. ગોપાલ સ્વામી આયંગર સમિતિ, ૧૯૫૦
N. GOPALASWAMI AYYANGAR COMMITTEE, 1950

- કેન્દ્ર સરકારની કારોબારી અંગે વિસ્તૃત સમીક્ષા કરી **કેન્દ્ર સરકારની મિશનરીમાં પુર્નગઠન અર્થે** પોતાનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો.

એ. ડી. ગોરવાલા સમિતિ (૧૯૫૧)
A. D. GORWALA COMMITTEE (1951)

- **એ.ડી.ગોરવાલા** દ્વારા **૧૯૫૧માં જાહેર વહીવટ અને રાજ્ય સંગઠનનું કાર્યક્ષમ વર્તન** (Public Administration & Efficient Conduct of State Enterprise) નામથી **૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૫૧**ના રોજ રિપોર્ટ રજૂ કરવામાં આવ્યો.
- **સરકારી વિભાગ** અને **જાહેર ઉધમો**માં સંગઠન અને કાયદા પ્રક્રિયાની શરૂઆતની ભલામણ કરતાં ગોરવાલા દ્વારા **સિવિલ સેવાઓમાં અનુશાસન અને ક્ષમતા સુનિશ્ચિત કરવા** માટે વિભિન્ન સુધારાઓની ભલામણ કરી.
- આગળના અહેવાલો કરતાં ગોરાવાલા સમિતિનો આ રિપોર્ટ ઘણી બાબતે ભિન્ન છે. આ સમિતિએ લોકપ્રશાસનને સૂચારું અને કુશળરૂપે કાર્ય કરવા માટે **રાજનેતા અને પ્રશાસક વચ્ચે સમન્વય** પર ભાર મૂક્યો હતો.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

૬. ભારતમાં વહીવટી માળખું

- વહીવટી નિયંત્રણની એન્ગ્લો-સેકશન અને ફ્રેંચ-જર્મેનિક પદ્ધતિ
- ભારતમાં વહીવટી તંત્ર
- સામાન્યકૃત અને નિષ્ણાંત જાહેર સેવાઓ
- મંત્રી-લોકસેવક સંબંધો
- ભારતમાં વહીવટી માળખું - સચિવાલય માળખું
- સચિવાલયની ભૂમિકા કાર્યો
- સચિવાલય : વિવિધ પદો અને ભરતી પરીક્ષા
- ભારતમાં વહીવટી માળખું - અમલીકરણ સંગઠન
- અમલીકરણ સંગઠન મહત્ત્વના પદાધિકારી

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૭

ભારતમાં વહીવટી માળખું

ADMINISTRATIVE STRUCTURE IN INDIA

વહીવટી નિયંત્રણની બે પદ્ધતિ

TWO FORMS OF ADMINISTRATIVE CONTROL

વિશ્વમાં વહીવટી નિયંત્રણ માટે અલગ અલગ પદ્ધતિઓ જોવા મળે છે. જે વહીવટી તંત્ર પર કારોબારીના નિયંત્રણના આધારે નીચે દર્શાવ્યા મુજબ તેનું મુખ્ય **બે પદ્ધતિમાં** વર્ગીકરણ કરી શકાય.

i. એન્ગ્લો-સેકશન પદ્ધતિ
ii. ફ્રેંચ-જર્મેનિક પદ્ધતિ (ફ્રેન્કોફોન પદ્ધતિ)

વહીવટી નિયંત્રણની એન્ગ્લો-સેકશન પદ્ધતિ

ANGLO-SAXON FORM OF ADMINISTRATIVE CONTROL

વહીવટની **એન્ગ્લો-સેક્સન પદ્ધતિ** અમેરિકા, બ્રિટન અને ભારત સહિત વિશ્વના ઘણા દેશોમાં જોવા મળે છે. આ પદ્ધતિમાં વહીવટી તંત્ર સરકાર (કારોબારી અંગ)ની અમલીકરણ એજન્સી તરીકે કામ કરે છે. આથી આ મોડલને **'એજન્સી મોડલ'** તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

વહીવટી નિયંત્રણના આ પ્રકારના મોડલમાં **વહીવટીતંત્ર પર કારોબારી અંગનું સંપૂર્ણ નિયંત્રણ** જોવા મળે છે. વહીવટીના વિવિધ પરિમાણો જેવા કે, વિવિધ પદોની રચના, પદક્રમ (Hierarchy) નક્કી કરવો, વિવિધ પદ પર સત્તાની સોંપણી અને મર્યાદા નક્કી કરવી, વિવિધ કર્મચારીઓની સંખ્યા નક્કી કરવી, વિવિધ કર્મચારી માટે ભરતીની શરતો નક્કી કરવી, તેમની ભરતી કરવી અને નિમણૂંક આપવી, કર્મચારીઓની બદલી, પગાર ભથ્થાં, બઢતી, સેવાની શરતો, વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં પાયરી ઉતાર (Demotion), ફરજમોકૂફી (Suspension) તથા હકાલપટ્ટી (Termination) વગેરે અંગે સરકારનું કારોબારી અંગ સત્તાઓ ધરાવે છે.

એન્ગ્લો સેકશન મોડલનું અગત્યનું પાસું વહીવટી ન્યાય-નિયંત્રણ સંસ્થાઓ અને ટ્રિબ્યુનલો છે. આ વ્યવસ્થામાં વિવિધ ટ્રિબ્યુનલોની રચના અને કાર્યપ્રણાલી પર **કારોબારી અંગનું સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ** જોવા મળે છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- આર્થિક બજેટિંગ માટે મદદરૂપ થવું.
- અમલીકરણ એજન્સી તથા વિવિધ અર્ધસ્વાયત સંસ્થાઓ દ્વારા થતાં નીતિઓ અને કાર્યક્રમોના અમલીકરણ પર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખવું તથા પરિણામોનું મૂલ્યાંકન કરવું.
- નીતિઓનું અર્થઘટન કરવું.
- નીતિઓના અસરકારક અમલીકરણ માટે અમલીકરણ એજન્સીઓનું વિવિધ વિભાગો અને સરકાર સાથે તાલમેલ સાધવી.
- મંત્રીને તેની સંસદીય (ધારાકીય) જવાબદારીઓનું વહન કરવામાં મદદરૂપ થવું.

સચિવાલય સંગઠન
SECRETARIAT ORGANISATION

મંત્રાલય / વિભાગના વડા	સચિવ (Secretary)
વિભાગ / વિંગ ઈન્ચાર્જ	અધિક / સંયુક્ત સચિવ (Additional / Joint Secretary)
ડિવિઝન ઈન્ચાર્જ	નિર્દેશક / નાયબ સચિવ (Directory / Deputy Secretary)
શાખા ઈન્ચાર્જ	ઉપસચિવ (Under Secretary)
સેક્શન ઈન્ચાર્જ	સેક્શન અધિકારી (Section Officer)
મદદનીશ અધિકારી	નાયબ સેક્શન અધિકારી (Deputy Section Officer)

સચિવાલયના માળખામાં એક વિસ્તૃત **પદક્રમ** (Hierarchy) જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત ચાર્ટમાં આ પદક્રમ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ પદક્રમમાં પ્રથમ ત્રણ પદો **'ટોચના સંચાલકો'** (Top Management)' તરીકે ઓળખાય છે તથા ત્યારબાદના ત્રણ પદો **'મધ્યમ સંચાલકો'** (Middle Management) તરીકે ઓળખાય છે. આ તમામ સત્તાધિકારીઓ **'ફિલ્ટર સિદ્ધાંત'** પર કાર્ય કરે છે. એટલે કે દરેક સત્તાધિકારીને તેમના સ્તર પર પદ મુજબની સત્તાઓ અને મર્યાદાઓ સુનિશ્ચિત કરવામાં આવતી હોય છે. વધારામાં આ તમામ સત્તાધિકારીઓ કોઈ વિભાગ કે મંત્રાલયના હિત માટે નહીં, પરંતુ સંપૂર્ણ સરકારના હિત માટે કામ કરે છે. આથી જ કોઈપણ સચિવનું પદ નામ (Designation) **કોઈ વિભાગના સચિવ તરીકે નહીં, પરંતુ ભારત સરકારના કે રાજ્ય સરકારના સચિવ તરીકેનું છે.**

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

▮▮ મામલતદાર (નાગરિક પુરવઠા ખાતું)

- તાલુકામાં **અનાજ અને ખાંડના કાર્ડ** રજૂ કરે છે.
- દરેક ગામને **વાજબી ભાવની દુકાનની** સગવડ મળે તે જોવાની જવાબદારી પુરવઠા મામલતદારની છે.
- તાલુકામાં જરૂરી સંખ્યામાં **વાજબી ભાવની દુકાનો ચલાવે** છે.
- જુદા જુદા નિયંત્રણ આદેશો મુજબ નિયંત્રિત ચીજોનો વેપાર કરવા માટે **પરવાના આપવા**, તે **દુકાનોનું ઇન્સ્પેક્શન કરવું** અને **ગેરરીતિઓ સામે પગલાં** લે છે.
- તાલુકામાં નિયમિત અનાજ, ખાંડ, સીંગતેલ, વગેરે વસ્તુઓ **નિયમિત અને નિયત પ્રમાણમાં** દરેકને મળી રહે તે માટે પગલાં લે છે.
- તાલુકામાં જરૂરી અનાજનો **પુરવઠો મેળવવા અને જાળવે** છે.
- તાલુકામાં **સિમેન્ટ, પેટ્રોલિયમ પ્રોડક્ટ, જીવન જરૂરી અને આવશ્યક ચીજોનો** પૂરવઠો મેળવવો અને વાજબી ભાવે મળે તે માટે પગલાં લે છે.
- જુદા જુદા નિયંત્રણ હુકમનો અમલ કરાવે છે.

▮▮ સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર /સર્કલ ઓફિસર

- એક તાલુકા હેઠળ જેટલાં ગામો આવતાં હોય તેનું સમાન રૂપે વિભાજન કરી સર્કલની રચના કરવામાં આવે છે.
- નાના તાલુકાઓમાં **બે** તથા મોટા તાલુકાઓમાં **બેથી વધુ** સર્કલોની રચના કરવામાં આવે છે.
- આવા સર્કલનાં દેખરેખ માટે **સર્કલ અધિકારીની** નિમણૂક કરવામાં આવે છે.
- આવા સર્કલ ઓફિસર તલાટી મંત્રી તથા તાલુકા મામલતદાર વચ્ચે કડીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે.
- સર્કલ ઓફિસરને **તાલુકાના ઉદ્દીપક** તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
- વરિષ્ઠ તલાટી કમ મંત્રીને પ્રમોશન આપી સર્કલ ઓફિસર તરીકે નિમણૂક આપી શકાય છે.

કાર્યો

- **તલાટીની કામગીરીનું નિરીક્ષણ** કરે છે અને જરૂરી માર્ગદર્શન આપે છે.
- ગામના **મહેસૂલી રેકર્ડને હિસાબોની સમયાંતરે ચકાસણી** અને તપાસ કરે છે.
- **હકપત્રકની નોંધ** તપાસી અને તમામ ખેડૂતોનો હક્કો નોંધાય તે જોવે છે.
- બિન પરવાનગી વાવેતરમાં કરવા અને **દબાણો દૂર કરાવવાની** જવાબદારી ધરાવે છે.
- **હદ નિશાનની તપાસણી અને જાળવણી કરે** છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૭. લોકશાહીમાં સિવિલ સેવાઓની ભૂમિકા

- લોક સેવામાં સિવિલ સેવકોની ભૂમિકા
- ભારતીય લોકતંત્રમાં સિવિલ સેવકોની ભૂમિકા
- સિવિલ સેવામાં લેટરલ એન્ટ્રી

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

લોકશાહીમાં સિવિલ સેવાઓની ભૂમિકા

ROLE OF CIVIL SERVICES IN DEMOCRACY

લોકશાહીમાં સિવિલ સેવકોની ભૂમિકા

ROLE OF CIVIL SERVICES IN DEMOCRACY

લોકશાહીમાં રાજયની ઈચ્છાઓને લોકસેવાના માધ્યમથી **લોકનીતિ (જાહેરનીતિ) સ્વરૂપે અભિવ્યક્ત** કરવામાં આવે છે. લોકતાંત્રિક રાજ્યોમાં કાર્ય સંચાલન માટે આ સેવાઓ અનિવાર્ય હોય છે. જ્યારથી રાજ્ય સંબંધી દર્શનમાં હસ્તક્ષેપ નીતિથી આગળ વધી **કલ્યાણકારી અથવા સામાજિક કલ્યાણ નીતિ** પર આધારિત ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે ત્યારથી આધુનિક સમયમાં રાજયની કામગીરીમાં વધારો થયો છે.

લોકસેવાનો વિકાસ

- લોકસેવાનો પ્રારંભ પ્રાચીનકાળમાં રાજાઓ દ્વારા પોતાના સંચાલન માટે કર્મચારીને રાખવાની પધ્ધતિથી લોકસેવા નો પ્રારંભ થયો હતો. જેનું **મુખ્ય કાર્ય શાસક દ્વારા (રાજા દ્વારા)** આપેલ કાર્યોની પૂર્તિ કરવાનું હતું.
- વધતી જતી વસ્તી, વધતું ઉત્પાદન અને વેપાર, આંતરિક તથા આંતરરાષ્ટ્રીય યુદ્ધો, ઔધોગિક નગરોનો વિકાસ, મધ્યમ વર્ગનું વધતું સામાજિક મહત્વ તથા રાજાશાહીનું પતન, વગેરે જેવા અનેક કારણોનાં લીધે અઢારમી સદીના અંતમાં **લોકસેવાઓનું આધુનિકીકરણ** થયું.
- રાજાશાહી શાસન વ્યવસ્થાથી લોકશાહી વ્યવસ્થા સુધીની વિકાસયાત્રામાં જેમ શાસનના સ્વરૂપમાં બદલાવ થતાં ગયા તેમ લોકસેવાના સ્વરૂપમાં પણ બદલાવો આવ્યાં.
- રાજાશાહી વ્યવસ્થામાં લોકસેવાની ભૂમિકા મર્યાદિત હતી અને તમામ શસક વર્ગના હિતો પૂરા કરવા પૂરતી સીમિત હતી. જેમાં જનતાના હિતો માટે કોઈ વિશેષ હેતુ ન હતો.
- લોકશાહીમાં ધારાકીય અંગ દ્વારા કાયદાઓની રચના કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ નીતિઓના અમલની જવાબદારી કારોબારી પર રહેલી હોય છે. આ અમલ સિવિલ અધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

સિવિલ સેવામાં લેટરલ એન્ટ્રી

LATERAL ENTRY IN CIVIL SERVICES

- વર્ષ ૨૦૧૪માં કેન્દ્રમાં સત્તા બદલાતા સરકારે સિવિલ સેવાના તકનીકી ક્ષેત્રના વિભાગમાં લેટરલ એન્ટ્રી માધ્યમથી સંયુક્ત સચિવના સ્તર પર ભરતી કરવાની યોજના બનાવી હતી. જેમાં વિભિન્ન મંત્રાલયોના **આઠ વિભાગોમાં નિમણુક** આપવામાં આવી.
- **લેટરલ એન્ટ્રીને સરળ ભાષામાં સમજીએ તો ખાનગી ક્ષેત્રના કર્મચારીને સરકારી કોઇ પ્રશાસનિક પદ પર નિમણુક આપવી.**
- આ નિમણુક **અમુક વર્ષો સુધી મર્યાદિત** હોય છે તથા તેમની પસદંગી નોકરશાહી વ્યવસ્થા આધારે થતી નથી.
- વર્તમાન સમયમાં પ્રશાસનિક વ્યવસ્થામાં ઊંચા પદો પર વધુ કુશળ અને પ્રેરક વ્યક્તિની હાજરી વગર તંત્ર વ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય નથી કરી શકતું. આથી લેટરલ એન્ટ્રીની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે.
- ઉમેદવારની પસંદગી ક્યાં માપદંડના આધારે થઈ છે તે બાબત પર લેટરલ એન્ટ્રીની સફળતા નિર્ભર છે.
- હાલમાં લેટરલ એન્ટ્રી નિમણુક પ્રક્રિયા **કર્મચારી મંત્રાલય** (MoPP&P) દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે.

ભૂતકાળના મહત્ત્વના ઉદાહરણો

- પાછલા ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષોમાં ઘણી વખત ઉચ્ચાધિકારી પદે આ રીતે નિયુક્તિ કરવામાં આવી હતી. જેનો કોઈ ખરાબ અનુભવ રહ્યો નથી.
- સિવિલ સેવાઓમાં લેટરલ એન્ટ્રી કોઈ નવો વિચાર નથી, અગાઉ પણ ઘણાં પદો પર નિષ્ણાંતોની નિમણૂક માટે લેટરલ એન્ટ્રીના ઉદાહરણ જોવા મળે છે.
- જેના મહત્ત્વના ઉદાહરણોમાં **ડૉ. મનમોહન સિંહ, મોન્ટેક સિંહ આહલુવાલિયા, શામ પિત્રોડા, રઘુરામ રાજન, નંદન નીલકેણી, ઊર્જિત પટેલ, બિમલ જાલાન** વગેર છે.

જરૂરિયાત

- દેશમાં પ્રશાસનિક (ઉચ્ચસ્તરે)ખાલી પદોની સંખ્યા નો આંકડો ચિંતાજનક છે. જે અંગે પાછલા કેટલાક વર્ષોમાં દેશમાં પ્રશાસનિક અધિકારી સંખ્યામાં અછત સંબંધિત એક સંસદીય સમિતિના રીપોર્ટમાં પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો.
- આંકડાઓ પર નજર કરીએ તો, દેશમાં હાલ સરેરાશ **૨૩ ટકા પ્રશાસનિક પદો** ખાલી છે. બિહારમાં આ આંકડો ૩૭% જેટલો જોવા મળે છે.
- સિવિલ સેવાઓમાં પ્રભાવશાળી બદલાવ તરીકે **કે.પી. હાલન** અને **ટી. સોમનાથન** દ્વારા લેટરલ એન્ટ્રી માટે ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૮. ભારતમાં સંસ્થાકીય માળખું

- સંસ્થાકીય માળખું : પ્રસ્તાવના
- બંધારણીય સંસ્થાઓ
- કેન્દ્રીય ચૂંટણી પંચ
- રાજ્ય ચૂંટણી પંચ
- કેન્દ્રીય નાણાં પંચ
- રાજ્ય નાણાં પંચ
- નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક
- સંઘ, રાજ્ય અને સંયુક્ત જાહેર સેવા આયોગ
- રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિ / જનજાતિ / પછાત વર્ગ આયોગ
- વૈધાનિક સંસ્થાઓ
- નિયમનકારી સંસ્થાઓ
- ભારતીય રિઝર્વ બેન્ક
- ભારતીય વીમા નિયમન અને વિકાસ પ્રાધિકરણ
- ભારતીય પ્રતિભૂતિ અને વિનિમય બોર્ડ
- નીતિ આયોગ
- રાષ્ટ્રીય વિકાસ પરિષદ

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૮

ભારતમાં સંસ્થાકીય માળખું

INSTITUTIONAL STRUCTURE IN INDIA

પ્રસ્તાવના
PREFACE

શાસનના ધારાકીય, કારોબારી અને ન્યાયિક અંગ ઉપરાંત સંસ્થાકીય અંગ પણ શાસનમાં ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે. ઘણી વખત તેને ધારાકીય અંગ હેઠળ જોવામાં આવે છે જ્યારે અમુક વખત તેને એક અલગ અંગ તરીકે જોવામાં આવે છે. આવી સંસ્થાઓને તેની રચનાના આધારે **(૧) બંધારણીય, (૨) વૈધાનિક** તથા **(૩) બિન-બંધારણીય, બિન-વૈધાનિક સંસ્થાઓ** (કારોબારી ઠરાવથી બનેલી સંસ્થાઓ) તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત આ સંસ્થાઓ તેની કાર્યપ્રણાલીના આધારે નિયમનકારી કે અર્ધ-ન્યાયિક સંસ્થાઓ તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય છે.

બંધારણીય સંસ્થાઓ
CONSTITUTIONAL BODIES

- બંધારણીય સંસ્થા એટલે કે ભારતીય બંધારણમાં કોઈ અનુચ્છેદ અંતર્ગત જે સંસ્થાની રચના કરવામાં આવી હોય તેવી સંસ્થા. બંધારણીય સંસ્થાઓ **રાજ્યવ્યવસ્થામાં ખૂબ મહત્ત્વ** ધરાવે છે અને મહત્ત્વપૂર્ણ કામગીરી જેમકે સરકારોની ચૂંટણી, નાણાંની ફાળવણી, સરકારી ખર્ચનું ઓડિટ, વગેરે કરતી હોય છે.
- મોટે ભાગે આવી સંસ્થાઓના અધ્યક્ષ અને સભ્યોની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે અને તેઓને બંધારણમાં દર્શાવેલી પદ્ધતિ સિવાય બીજી કોઈ પણ પદ્ધતિ દ્વારા હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાતા નથી.
- આ સંસ્થાઓમાં કોઈપણ બદલાવ કરવા **બંધારણીય સુધારો** કરવો પડે છે.
- આવી સંસ્થાઓ મોટેભાગે **ઘણી સ્વાયત્તતા** ધરાવતી હોય છે, પરંતુ સરકારના સંપૂર્ણ નિયંત્રણથી મુક્ત નથી.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- આયોગ મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ૨ નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ તથા પ્રત્યેક રાજ્યમાંથી ૨ થી ૭ સહાયક સભ્યો કે જેઓ લોકસભા અથવા વિધાનસભામાં ચૂંટાયેલા હોય તેઓની નિમણૂક કરવામાં આવે છે.
- ત્યારબાદ ચૂંટણીના મતવિસ્તારોનું નવેસરથી સીમાંકન કરવામાં આવે છે અને આ નિર્ણય અંતિમ માનવામાં આવે છે. તેમના વિરુદ્ધ કોઈ પણ ન્યાયાલયમાં અપીલ થઈ શકતી નથી.
- પરિસીમન આયોગની આ પ્રકારની વ્યવસ્થાને **'ઝેરિમેન્ડરિંગ (Gerrymandering)'** કહેવાય છે.
- હાલના સમય સુધીમાં ૧૯૫૨, ૧૯૭૩, ૧૯૭૬, ૨૦૦૨માં એમ કુલ ૪ વખત પરિસીમન આયોગની રચના કરવામાં આવી છે.
- હાલમાં વર્ષ ૨૦૦૧ની વસતી ગણતરીને ધ્યાનમાં રાખીને, વર્ષ ૨૦૦૮માં સંસદીય ચૂંટણી ક્ષેત્ર નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, જ્યારે લોકસભા તથા રાજ્યસભાની કુલ સભ્યોની સંખ્યા **વર્ષ ૧૯૭૧ની વસ્તીગણતરીના આધારે** નક્કી કરવામાં આવેલી છે.
- વર્ષ ૨૦૦૯માં સામાન્ય ચૂંટણીમાં અરુણાચલ પ્રદેશ, અસમ, ઝારખંડ, મણિપુર, જમ્મુ-કાશ્મીર અને નાગાલેન્ડને બાદ કરતા બીજા તમામ ક્ષેત્રોના નવુ સીમાંકન કરવામાં આવ્યું છે.
- ચૂંટણી પંચ લોકસભા, રાજ્યસભા અથવા તો રાજ્યના વિધાનમંડળોને પ્રત્યેક ચૂંટણીઓ પહેલા મતદારયાદી તૈયાર કરાવે છે, જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મત આપવાની લાયકાત ધરાવતો કોઈ પણ વ્યક્તિ મતાધિકારથી વંચિત ન રહે તે છે.
- ચૂંટણીપંચ દ્વારા **જન પ્રતિનિધિત્વ અધિનિયમ,૧૯૫૧** અનુસાર રાજકીય પક્ષોને ચિહ્નો ફાળવવામાં આવે છે.
- ચૂંટણી પંચ માન્યતા ધરાવતા રાષ્ટ્રીય પક્ષોને વિશેષ **ચૂંટણી ચિહ્ન ફાળવે** છે તથા કોઈપણ પક્ષને ચિહ્ન આપવા, રદ કરવાની તથા ચૂંટણી ચિહ્ન બાબતના વિવાદોનું સમાધાન કરવાની તમામ સત્તા ચૂંટણીપંચના અંતર્ગત છે.
- ચૂંટણી પંચના કેટલાક અર્ધન્યાયિક કાર્યોમાં બંધારણના **અનુચ્છેદ-૧૦૩** અંતર્ગત ચૂંટણી પંચ સંસદસભ્યોની ગેરલાયકાત સંબંધી બાબતે રાષ્ટ્રપતિને તથા બંધારણના **અનુચ્છેદ ૧૯૨** અંતર્ગત રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્યોની ગેરલાયકાત સંબંધી બાબતોમાં રાજ્યપાલને સલાહ આપે છે.
- ચૂંટણી પંચ રાજકીય પક્ષો અને તેના ઉમેદવારો માટે ચૂંટણીની **આચાર સંહિતા** તૈયાર કરે છે.
- ઉમેદવારો દ્વારા ચૂંટણી અંતર્ગત કરવામાં આવતા ખર્ચ માટે કેટલીક રકમ તથા ચૂંટણીનો ખર્ચ વગેરે નક્કી કરે છે.

રાજ્ય ચૂંટણી પંચ
STATE ELECTION COMMISSION

- **૭૩માં બંધારણીય સુધારા, ૧૯૯૨** દ્વારા બંધારણના **ભાગ-૯** અંતર્ગત **અનુચ્છેદ-૨૪૩ (કે)** હેઠળ રાજ્ય ચૂંટણી પંચની જોગવાઈ કરવામાં આવી.
- તે અનુસાર રાજ્ય ચૂંટણી પંચ [DEMO COPY] **મણૂક રાજ્યના રાજ્યપાલ** દ્વારા થાય છે.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

૯. વહીવટી કાયદાઓ

- વહીવટી કાયદાઓ પ્રસ્તાવના અને પ્રાથમિક સમજૂતી
- બંધારણીય અને વહીવટી કાયદાઓ
- પ્રત્યાયોજિત વિધાનો
- ટ્રિબ્યુનલો
- ભારતમાં ટ્રિબ્યુનલો
- કેન્દ્રીય વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ
- રાજ્ય વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ
- સંયુક્ત વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ
- અન્ય ટ્રિબ્યુનલ

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૯

વહીવટી કાયદાઓ

ADMINISTRATIVE LAWS

પ્રસ્તાવના
INTRODUCTION

વહીવટી કાયદાઓ એટલે એવા કાયદાઓ, કે જે રાજ્ય અને અન્ય જાહેર સંસ્થાઓ સાથે સંબંધિત છે. વહીવટી કાયદાનો અભ્યાસ એ જાહેર શાસનના અભ્યાસની શાખા છે. ભારતીય સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાની ચર્ચા કરી તો, **"વહીવટી કાયદાઓ એ વહીવટી અંગોના માળખા, કાર્યો અને સત્તાઓ સંબંધિત કાયદાઓ છે."** વહીવટી કાયદા વહીવટી અંગો (કારોબારી) દ્વારા પોતાની ધારાકીય સત્તાના ઉપયોગ સમયે અને કાર્યો કરતી વખતે હાથ ધરવામાં આવતી વિવિધ પ્રક્રિયાઓ અને પદ્ધતિઓ સાથે સંકળાયેલ છે. તે ઉપરાંત વહીવટી કાયદો એ વહીવટી અંગોની સત્તાઓ પર મર્યાદા સાથે સંબંધિત છે. તેથી આગળ તેમની સત્તાઓને નિયંત્રિત કરવાની પદ્ધતિઓ (જેવી કે કાયદાકીય ઇલાજો) સાથે પણ સંકળાયેલ છે.

બંધારણ અને ધારાકીય કાયદાઓને યોગ્ય રીતે અમલમાં મૂકવા માટે વહીવટી કાયદો વહીવટી અંગ (કારોબારી અંગ)ને નિયમો અને નિયંત્રણો બનાવવાની સત્તા આપે છે. તેમજ તે ચકાસણી કરે છે કે વહીવટ અંગે યોગ્ય સત્તાનો ઉપયોગ થયો છે કે નહીં. આથી જ વહીવટી કાયદાઓમાં **પ્રત્યાયોજિત વિધાનો** (Delegated Legislation), **વહીવટી ટ્રિબ્યુનલો** (Administrative Tribunals) અને **વહીવટી સત્તાઓ પર મુકેલ ન્યાયિક નિયંત્રણો** (Writs)નો સમાવેશ થાય છે.

વહીવટી કાયદા અને બંધારણીય કાયદા વચ્ચેનો સંબંધ
RELATION BETWEEN ADMINISTRATIVE LAW AND CONSTITUTIONAL LAW

હોલેન્ડ (Holland)ના મતાનુસાર, **'બંધારણીય કાયદાઓ (Constitutional Laws) જો સાર્વભૌમ શક્તિના વિવિધ અંગો વચ્ચે સમજૂતી આપે છે તો વહીવટી કાયદાઓ તે અંગો ને કાર્ય કરવા તૈયાર કરે છે. આ બંને કાયદાઓ એકબીજા સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલ છે.'** કેઇથના (Keith) મતાનુસાર, **'બંધારણીય કાયદા અને વહીવટી કાયદા વચ્ચે તફાવત કરવો [illegible] તફાવત ઊભો કરવો અશક્ય છે અને આવું કરવાના**

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

તમામ કૃત્રિમ પ્રયત્નો નિષ્ફળ સાબિત થાય.' જો બંધારણીય કાયદાઓ અને વહીવટી કાયદાઓ વચ્ચે તફાવત સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરી તો નીચે મુજબની દલીલો કરી શકાય-

- વહીવટી કાયદાઓ બંધારણીય કાયદાને આધીન આવતા હોય છે. જેનો હેતુ બંધારણીય કાયદાનું અમલ કરાવવાનો છે. જ્યારે સામા પક્ષે બંધારણીય કાયદાઓ તેમની પ્રકૃતિમાં સર્વોચ્ચતા ધરાવે છે.
- બંધારણીય કાયદાઓ વિવિધ રાજ્યના અંગો સાથે સંલગ્ન હોય છે જ્યારે વહીવટી કાયદાઓ આ અંગોને કાર્યરત રાખવા સંલગ્ન હોય છે.
- બંધારણીય કાયદાઓની પહોંચ બહેતર હોય છે. દાખલા તરીકે તે નાગરિકો, લોકો, સરકારો અને માનવ અધિકારો સંલગ્ન પહોંચ ધરાવે છે. સામા પક્ષે વહીવટી કાયદાઓ વિશેષજ્ઞતા ધરાવતા હોય છે.
- બંધારણીય કાયદાઓની ભાષા વહીવટી કાયદાઓની સાપેક્ષે સરળ હોય છે. વહીવટી કાયદાઓ વધુ જટીલ અને સૂક્ષ્મ માહિતી ધરાવતા હોય છે.

બંધારણીય કાયદાઓ	વહીવટી કાયદાઓ
બંધારણીય કાયદાઓ કોઈપણ દેશના મૂળભૂત અને સર્વોચ્ચ કાયદાઓ હોય છે	વહીવટી કાયદાઓ બંધારણીય કાયદાઓને આધીન રહીને કામ કરતાં હોય છે.
બંધારણીય કાયદાઓ રાજ્યના અંગો સાથે સંલગ્ન હોય છે	વહીવટી કાયદાઓ આ અંગોની કામગીરી સાથે સંલગ્ન હોય છે.
બંધારણીય કાયદાઓ ખૂબ જ વધુ અવકાશ ધરાવે છે. તે રાજ્યની સત્તાઓ, શાસનના સામાન્ય સિદ્ધાંતો તથા નાગરિકો અને રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધો સાથે સંબંધિત છે.	વહીવટી કાયદાઓ સૂક્ષ્મ અવકાશ ધરાવે છે. તે માત્ર વહીવટી સત્તાઓ અને તેમની કામગીરી સાથે સંબંધિત છે.

વહીવટી કાયદાઓની જરૂરિયાત

NEED OF ADMINISTRATIVE LAWS

ભારતીય કાયદા પંચે તેના સોળમાં અહેવાલમાં નોંધ્યું હતું કે, વીસમી સદીમાં સમાજ ખૂબ જ જટિલ બન્યો છે અને સરકારના કાર્યો ખૂબ જ વધ્યા છે. સરકાર અગાઉની **અહસ્તક્ષેપ** (Laissez Faire)ની ભૂમિકામાંથી જાહેર સેવા રાજ્ય (Public Service State) અને **કલ્યાણકારી રાજ્ય** (Welfare State)ની ભૂમિકામાં પરિવર્તિત થવાના કારણે સરકારના કારોબારી અંગમાં સત્તાનું સારું એવું સંકેન્દ્રિકરણ થયું છે.

રાજ્યની કામગીરીના વિસ્તારના કારણે **કારોબારી અંગની વિવેકાધીન સત્તાઓનો વિકાસ** થયો છે. અનુભવો પરથી સિદ્ધ થયું છે, કે આવી સત્તાઓ મનસ્ વતી હોય છે. વહીવટી કાયદાનો વિકાસ એ માટે કરાયો છે, કે જેથી વિવેકાધીન સત્તા ા ઉપરાંત, તેની અધોગતિ અટકાવી શકાય અને વહીવટના મનસ્વી અને ગેરકાયદેસર કાર્યો સામે રક્ષણ પૂરું પાડી શકાય.

DEMO COPY
to pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

પ્રત્યાયોજિત વિધાનો પર સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના નિર્દેશો / ટિપ્પણી
DIRECTIONS/COMMENTS OF SUPREME COURT ON DELEGATED LEGISLATIONS

- **હમદર્દ દવાખાના વિરુદ્ધ ભારત સંઘ** કેસના ચુકાદા સમયે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા **દવાઓ અને જાદુઇ ઉપાયો (વાંધાજનક જાહેરાતો) અધિનિયમ, ૧૯૫૪** (Drug and Magic Remedies (Objectionable Advertisements) Act, 1954) અંગે નિયમો ઘડવા પર મંત્રીમંડળને ઠપકો આપવામાં આવ્યો હતો. તથા તેમના આ પગલાંને **'બિનપ્રણાલીયુક્ત'** અને **'અનિયંત્રિત'** ગણી તે નિયમોને ગેરબંધારણીય ગણવામાં આવ્યા હતા.
- વર્ષ ૧૯૭૩માં સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા ટિપ્પણી કરવામાં આવી હતી કે, **'આધુનિક કલ્યાણકારી રાજ્યોની વ્યાવહારિક જરૂરીયાતો (Pragmatic Necessities) ના લીધે પ્રત્યાયોજિત વિધાનોનો વિકાસ થયો છે.'**

પ્રત્યાયોજિત વિધાનો અને વિમુદ્રિકરણ
DELEGATED LEGISLATIONS AND DEMONETISATION

- **આરબીઆઇ અધિનિયમ, ૧૯૩૪**ની **કલમ-૨૬(૨)**ની જોગવાઇઓ મુજબ કેન્દ્ર **સરકાર ચલણના કોઈ નિશ્ચિત સમૂહને વૈધાનિક ચલણ (Legal Tender) તરીકે રદ કરવાની સૂચના આપવાનો અધિકાર ધરાવે છે.** સંસદ દ્વારા આ બાબતમાં કોઇપણ ચલણની વૈધાનિક પ્રકૃતિ નિશ્ચિત કરવાની સત્તા કેન્દ્ર સરકારને સોંપવામાં આવી છે.
- જેને પાછળથી ધારાકીય આધાર પર **ગેઝેટમાં પ્રકાશિત કરી અમલ** કરવામાં આવે છે.
- વર્ષ ૨૦૧૬માં વિમુદ્રીકરણના નિર્ણય બાદ કેન્દ્રની આ સત્તાને ન્યાયપાલિકામાં **'કેન્દ્ર સરકાર આરબીઆઇ અધિનિયમ, ૧૯૩૪ની કલમ-૨૬(૨)નો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકે છે તે અંગે કોઈ નિશ્ચિત નીતિ કે માર્ગદર્શિકા નથી, તેથી તે ગેરબંધારણીય છે'** તે આધાર પર પડકારવામાં આવી હતી.
- જોકે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે આ ચુકાદામાં કેન્દ્ર સરકારની આ સત્તાને ચાલુ રાખી હતી.

ઉપસંહાર
CONCLUSION

ભારતમાં પ્રત્યાયોજિત વિધાનોની રચના પર ધારાકીય નિયંત્રણ એટલું અસરકારક નથી. કારણ કે પ્રત્યાયોજિત વિધાનો અંગે કોઈ વિશેષ કાયદાની રચના કે સત્તાઓને સ્પષ્ટ કરવામાં આવી નથી. પ્રત્યાયોજિત વિધાનો અંગે એક વિશેષ કાયદાની રચના કરી તેને નિયંત્રિત કરવા તથા સંસદીય સમિતિઓને મજબૂત કરવાની જરૂર છે. વધુમાં નાગરિક સમાજની મદદથી કારોબારી અંગ દ્વારા પ્રસ્તાવિત અને અમલમાં મૂકેલા પ્રત્યાયોજિત વિધાનો અંગે જનતાને જાગૃત કરી જવાબદેહિતા અને પારદર્શિતા સુનિશ્ચિત કરી શકાય છે. નાગરિક સમાજ પ્રત્યાયોજિત વિધાનો અંગે જાહેર મંચ પર ચર્ચા કરી ચૂંટાયેલ પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યે સરકારને જવાબદેહ બનાવી શકે છે. આ ઉપરાંત મીડિયા પ્રત્યાયોજિત વિધાનો અંગે માહિતી ફેલાવી તથા તેને જાહેર ચર્ચામાં લાવી મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

UNITY PUBLICATION
DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૧૦. લોક નીતિ

- લોક નીતિ : પ્રાથમિક સમજૂતી
- લોક નીતિ: પ્રકૃતિ, લક્ષણો, પ્રકારો
- ભારતમાં લોક નીતિ
- તાજેતરની લોક નીતિઓ
- ગુજરાત આઇ ટી પોલિસી
- ગુજરાત ઇ-શાસન પોલિસી
- દ્રોણ પ્રમોશન અને યુસેઝ પોલિસી
- ધ આત્મનિર્ભર ગુજરાત સ્કીમ ફોર આસીટન્સ ટુ ઇંડસ્ટ્રીઝ પોલિસી

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૦

લોક નીતિ

PUBLIC POLICY

લોક નીતિ
PUBLIC POLICY

- લોક નીતિને સામાન્ય શબ્દોમાં **જાહેર નીતિ** તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
- એક અભ્યાસ શાસ્ત્ર તરીકે લોક નીતિ વિષયની શરૂઆત **૧૯૫૦ના દસકામાં** થઈ ત્યારથી આજ સુધીમાં તેમાં અનેક નવા પરિમાણો જોડાતા ગયા. જેને એક **સામાજિક વિજ્ઞાનની** શાખા તરીકે માન્યતા પ્રાપ્ત કરવા સતત સંઘર્ષ કરવો પડ્યો છે.
- લોક નીતિ એક એવી અવધારણા છે જે આપણા જીવનમાં ઘણી લોકપ્રિય બની ગઈ છે. જેનું આપણે પ્રસંગોપાત સમાચારપત્ર, ન્યૂઝ ચેનલ કે અન્ય માધ્યમથી હંમેશા અવલોકન કરીએ છીએ. આપણે સ્વાસ્થ્ય નીતિ, શિક્ષણ નીતિ, વેતન નીતિ, કૃષિ નીતિ, વિદેશ નીતિ, વગેરે જેવા શબ્દો સતત સાંભળતા રહીએ છીએ.
- લોક નીતિ રૂપે સરકારી કાર્યક્રમોને જનકલ્યાણ સબંધી **નિશ્ચિત ઉદ્દેશ્ય અને લક્ષ્યની પ્રાપ્ત** હેતુ બનાવવામાં આવે છે. જેને દેશની વિભિન્ન સમસ્યાના સમાધાન હેતુની કાર્યવાહી દ્વારા જોઈ શકાય છે.
- લોક નીતિ સરકારી માહિતી, તથ્યો અને તેના ઉદ્દેશોના અનુસરણની પરિણામી કાર્યવાહી છે. જેમાં મહત્ત્વપૂર્ણ સરકારી એજન્સીઓ, રાજનૈતિક કારોબારી, ધારાકીય, વહીવટી તંત્ર અને ન્યાયપાલિકા વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સંબંધની જરૂરિયાત હોય છે.

લોક નીતિ શું છે ?
WHAT IS PUBLIC POLICY?

- લોક નીતિ સરકારની એવી ગતિવિધિઓને દર્શાવે છે કે જેમાં સરકાર દ્વારા શું કરવું અને શું ન કરવું તે વચ્ચેના સંબંધને સ્પષ્ટ કરે છે. જે સરકાર દ્વારા કોઇ મહત્ત્વ મુદ્દાના સમાધાન માટે કરવામાં આવતી કાર્યવાહીના ભાગ સ્વરૂપે ઓળખવામાં આવે છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- બિનસરકારી એકમો સાથે **વિચાર વિમર્શનો અભાવ**.
- નીતિ નિર્માણ પૂર્વે વ્યવસ્થિત **વિશ્લેષણ અને એકીકરણનો અભાવ.**
- દૂરદર્શિતાનો અભાવ.

ભારતમાં લોક નીતિને સુદૃઢ બનાવવા માટેના પગલા

- વિખંડન અને વિભાજનમાં ઘટાડો કરવો.
- કાર્યપાલિકાને નીતિ નિર્માણથી અલગ કરવી અને કાર્યપાલિકાના પ્રાધિકરણનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવું.
- સરકારમા બહારથી એકીકરણ અને જ્ઞાનના પ્રવાહમાં સુધારો કરવો.

આયોજન પંચ બાદ લોક નીતિમાં બદલાવ

નીચે આપેલ ભલામણોના નિર્દેશનમાં ભારત સરકાર દ્વારા દેખરેખ અને મૂલ્યાંકન વાતાવરણમાં સુધારા કરવા માટે એક પહેલ કરી છે જે નીચે મુજબ છે.

- નીતિ આયોગ દ્વારા **વિકેન્દ્રીકૃત સલાહકારી આર્થિક કામગીરી.**
- મંત્રીમંડળ સચિવાલય દ્વારા નિર્મિત પ્રદર્શન પ્રબંધી અને મૂલ્યાંકન પ્રણાલી.
- વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગ મંત્રાલયના ઉદ્યોગ સંવર્ધન અને આંતરિક વેપાર અંતર્ગત રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદકતા પરિષદની જોગવાઈ.
- નાણામંત્રાલય દ્વારા પરિણામ આધારિત બજેટની જોગવાઈ.
- પ્રબંધન સૂચના પ્રણાલીની શરૂઆત.
- કાર્યક્રમ મૂલ્યાંકન સંગઠન.

આધુનિક લોક નીતિના ઉદાહરણો
EXAMPLES OF MODERN PUBLIC POLICY

આઈ.ટી./ આઈ.ટી.ઈ.એસ. પોલીસી (૨૦૨૨-૨૦૨૭)
IT/ITES POLICY (2022-2027)

- ગુજરાત વિવિધ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે અગ્રેસર રહ્યું છે. આ સાથે ઘણા ક્ષેત્રોમાં પ્રગતિ જોવા મળી અને ઘણા ક્ષેત્રો પ્રગતિના પથ પર છે. આ વિકાસશીલ ક્ષેત્રોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે તથા મેક ઇન ઇન્ડિયા અને સ્ટાર્ટ અપ મિશનને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા નવી IT/ITES પોલિસી જાહેર કરવામાં આવી છે.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

૧૧. શાસનમાં સુધાર અંગે પ્રયત્નો

- માહિતીનો અધિકાર
- માહિતી અધિકાર સંલગ્ન બાબતો
- નાગરિક અધિકાર પત્ર
- નાગરિક અધિકાર પત્ર સંલગ્ન બનતો
- ઈ-નાગરિક અધિકારપત્ર
- સેવોત્તમ મોડલ
- જાહેર સેવા અધિકાર અધિનિયમ
- ગુજરાત (જાહેર સેવાઓ અંગે નાગરિકોનો અધિકાર) અધિનિયમ, ૨૦૧૩

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૧

શાસનમાં સુધાર અંગે પ્રયત્નો

ENDEAVOUR OF REFORMS IN GOVERNANCE

માહિતીનો અધિકાર
RIGHT TO INFORMATION

પ્રસ્તાવના અને પૃષ્ઠભૂમિ
PREFACE AND BACKGROUND

ભારતમાં **માહિતી અધિકાર અધિનિયમ (Right to Information Act)** ૨૦૦૫માં લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો. માહિતી અધિકાર અધિનિયમ **સુશાસન, પારદર્શિતા અને જવાબદેહીતાના સિદ્ધાંતો** પર ટકેલો છે. આ સાથે ભારતીય બંધારણ પણ નાગરિકોને માહિતીના અધિકારની બાંહેધરી આપે છે. સંસદ દ્વારા પણ એવી વ્યવહારુ પ્રણાલીની રચના કરવામાં આવી છે, જેના ઉપયોગ વડે નાગરિકો સરકારી પ્રક્રિયાઓ, પ્રણાલીઓ, નીતિ નિયમો વગેરે અંગે માહિતી મેળવી શકે.

માહિતી અધિકાર અધિનિયમની રચના પૂર્વેના સમયમાં ભારતીય શાસનતંત્ર પ્રક્રિયાઓમાં ગોપનીયતા અંગેનું વલણ ધરાવતું હતું. ભારતમાં બ્રિટિશકાળમાં **અધિકારિક ગોપનીયતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩ (Official Secrets Act, 1923)** લાગુ કરવામાં આવ્યો. આ કાયદા અંતર્ગત સરકારી નોકરશાહ પાસેથી એવી અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવતી કે તેઓ પોતાનાં કામકાજ અંગેની માહિતી કોઈ બાહ્ય વ્યક્તિને રજૂ ન કરે. આઝાદી બાદ પણ સરકારી અધિકારીઓમાં આ વલણ જોવા મળતું. તેઓ માહિતીને માત્ર એવા લોકો સુધી રજૂ કરતા જેમને પોતાનાં સરકારી કાર્ય કરવામાં તેની જરૂર રહેતી હતી. અનેક ફાઇલો સામાન્ય રીતે 'ગોપનીય' કે **'ગુપ્ત દસ્તાવેજ'** તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવતી હતી. સરકારને આવા 'ગુપ્ત દસ્તાવેજો'ને નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક તથા ન્યાયપાલિકાઓ સામે પણ ગુપ્ત રાખવાની સત્તા મળતી હતી. સમય જતાં ન્યાયપાલિકાઓએ માહિતીને અટકાવવા અંગે સરકારની સત્તામાં ઘટાડો કર્યો હતો. આ ઉપરાંત પત્રકારો વડે તપાસનીસ અહેવાલો (Investigative reporting) દ્વારા ઘણી વખત એવી બાબતોમાં ઘટસ્ફોટ કર્યા છે, જે બાબતોથી જનતાને અજાણ રાખવામાં આવી હતી.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

માહિતીનો અધિકાર વિરુદ્ધ નિજતાનો અધિકાર

RIGHT TO INFORMATION V/S RIGHT TO PRIVACY

- **૨૦૧૭માં જસ્ટિસ પુટ્ટાસ્વામી વિરુદ્ધ ભારત સંઘના** ચુકાદામાં સર્વોચ્ચ ન્યાયલય દ્વારા નિજતાના અધિકાર **અનુચ્છેદ ૧૪, ૧૯** તથા **૨૧**ની જોગવાઇઓ અંતર્ગત મૂળભૂત અધિકાર તરીકે અર્થઘટિત કર્યો.

- આ નિજતાના અધિકારનું સંરક્ષણ વિવિધ કાયદાઓ જેવા કે, **આધાર (વિવિધ નાણાકીય અને અન્ય સબસિડી, લાભ અને સેવાઓની લક્ષિત ડિલિવરી) અધિનિયમ-૨૦૧૬ (Aadhar (Targeted Delivery for Financial and Other Subsidies, Benefits and Services) Act-2016, વ્યક્તિગત માહિતી સંરક્ષણ ખરડો-૨૦૧૯ (Personal Data Protection Bill-2019) તથા ડી. એન. એ. ટેકનોલોજી (ઉપયોગ અને અમલ) નિયમન ખરડો-૨૦૧૯ (DNA Technology (Use and Application) Regulation Bill-2019** વગેરેમાં સુનિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે.
- માહિતીનો અધિકાર નાગરિકોને માહિતીની પ્રાપ્તિ કરાવે છે જ્યારે નિજતાનો અધિકાર તેને સુરક્ષિત રાખે છે.
- વૈચારિક રીતે, માહિતીનો અધિકાર તથા નિજતાનો અધિકાર બંને એકબીજાની વિરુદ્ધ નહીં, પરંતુ પૂરક છે.
- જો બંને એક સાથે કાર્ય કરે તો, રાજ્યના અતિક્રમણ સામે નાગરિકોની સ્વતંત્રતાને સુરક્ષિત રાખી શકાય.
- જ્યારે કોઈ માહિતીને માહિતીના અધિકાર અંતર્ગત જાહેર કરવામાં આવે ત્યારે સરકારે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે તે અન્ય સ્વતંત્રતા અને ગરિમાનું હનન ન કરે.
- જ્યારે પણ આ વિરોધાભાસી અધિકારોની સંવાદિતા (Harmony) સામે પ્રશ્ન ઊભો થાય ત્યારે વ્યાપક હિત અને જાહેર નૈતિકતાના વિકાસને ન્યાય આપતો નિર્ણય લેવો જોઈએ.

ન્યાયિક અંગ અને માહિતીનો અધિકાર

JUDICIARY AND RIGHT TO INFORMATION

કેન્દ્રીય માહિતી કમિશ્નર, સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય વિરુદ્ધ સુભાષચંદ્ર અગ્રવાલ કેસના ચુકાદામાં પાંચ ન્યાયમૂર્તિની બંધારણીય બેચ દ્વારા સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશની કચેરીને માહિતી અધિકારી અધિનિયમ અંતર્ગત **'જાહેર સત્તાધિકારી' (Public Authority)** તરીકે ઘોષિત કરી. એટલે કે માહિતી અધિકાર અધિનિયમ અંતર્ગત સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશની કચેરી પાસેથી માહિતી માંગી શકાશે.

- **માહિતી જાહેર કરી શકાશે:** સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશની વ્યક્તિગત સંપત્તિ, કોલેજીયમ દ્વારા ભલામણ કરવામાં આવેલા નામોની યાદી.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

૧૨. ઈ-શાસન

- ઈ-શાસન : પ્રાથમિક સમજૂતી
- ઈ-શાસન ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાઓ
- ઈ-શાસનના ફાયદાઓ
- ભારતમાં ઈ-શાસનનો ઈતિહાસ અને વિકાસ
- ઈ-શાસન અંગે તાજેતરના મહત્ત્વના પગલાઓ
- ડિજિટલ ભારત મિશન
- પ્રગતિ પ્લેટફોર્મ
- પી. એમ. ગતિશક્તિ ગુજરાત પોર્ટલ
- ઈ-શાસન સંબંધિત સમસ્યાઓ
- સુધારણા માટે ભલામણો

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૨

ઇ-શાસન

E-GOVERNANCE

ઇ-શાસન
E-GOVERNANCE

ઇ-ગવર્નન્સને વ્યાખ્યાયિત કરીએ તો, **સરકારી સેવાઓ પૂરી પાડવા, માહિતીનું આદાન પ્રદાન, વ્યવહારો, અગાઉ અસ્તિત્વમાં રહેલી સેવાઓ અને માહિતીના સંકલન માટે માહિતી અને સંચાર ટેકનોલોજીના ઉપયોગ તરીકે ઇ-શાસનને વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે.** ઇ-શાસનમાં 'e' નો અર્થ 'ઇલેક્ટ્રોનિક' છે. જ્યારે 'ગવર્નન્સનો' અર્થ શાસન છે એટલે કે **ઇલોકટ્રોનિક માધ્યમની મદદથી થતું શાસન એટલે ઇ-શાસન.** જેનો મુખ્ય હેતુ બધા નાગરિકોને કાનૂની અધિકારોથી સુરક્ષિત રાખવા તથા જાહેર સેવાઓ અને આર્થિક વિકાસના લાભો બધા સુધી પાસે સમાન પહોંચ સુનિશ્ચિત કરવા સંબંધિત છે.

વર્તમાન સમયમાં લોકોના મનમાં એવી ધારણા ઉદભવી છે કે ઇ-ગવર્નન્સ સરકાર પોતાના કાર્યોને અધિક પ્રભાવી રૂપે કાર્ય કરવા માટે સક્ષમ અને સમર્થ બનાવશે.

ICT એટલે સૂચના અને સંચાર આધારિત તકનીકી આંકડાકીય માહિતી નાં ભંડારણ અને પ્રાપ્તિ, સૂચનાનું તત્કાલ વહન તથા પૂર્વ સંચલિત પ્રણાલીની સાપેક્ષે ઝડપથી સુચના અને આંકડાનું પ્રસંસ્કરણ તથા સરકારી સેવા કેન્દ્ર ક્રિયામાં ત્વરિતતા લાવવી ઝડપ અને ન્યાયસંગત ઢંગથી નિર્ણય લેવા, પારદર્શિતા વધારવા જેવી અનેક પહેલોને સુવિધાજનક બનાવે છે.

કાઉન્સિલ ઓફ યુરોપે ઇ-ગવર્નન્સને નીચેના ત્રણ અંગોમાં ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી ઇ-ગવર્નન્સને વ્યાખ્યાયિત કર્યું છે. **(૧)** જાહેર સત્તાધારી અને નાગરિક સમાજ વચ્ચેના સંબંધો, **(૨)** લોકશાહી પ્રક્રિયાના તમામ તબક્કે જાહેર સત્તાધારીની કામગીરી (ઇલેક્ટ્રોનિક લોકશાહી), **(૩)** ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમથી જાહેર સેવાઓ પૂરી પાડવી.

વિશ્વ બેન્કના દૃષ્ટિકોણ મુજબ ઇ-શાસનનો મુખ્ય હેતુ સરકારી એજન્સી દ્વારા **સૂચના તકનીકી** (ICT)ના ઉપયોગથી નાગરિક તથા સરકારના વિવિધ અંગો સાથે સંબંધ પરિવર્તિત કરવાનો છે. આ તકનીકી થકી વિભિન્ન લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે નાગરિક અને સરકારની વિવિધ સેવાઓની સરળ રીતે આપૂર્તિ, વ્યવસાય અને ઉદ્યોગ સંબંધિત સુધારાની પ્રક્રિયા, વધુ સક્ષમ સરકારી સં[illegible] વધારો, મહેસૂલ વૃદ્ધિ અને ખર્ચમાં ઘટાડો, વગેરે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

યુનેસ્કો દ્વારા ઈ-શાસન ને જનતા તથા અન્ય એજન્સીઓ વચ્ચે માહિતી આપ-લે અંગે સક્ષમતા, ઝડપી તથા પારદર્શી પ્રક્રિયા અને સરકારના પ્રશાસનિક કાર્યોને સુવિધાજનક બનાવવા માટે ઇલેક્ટ્રોનિક માધ્યમોના પ્રયોગરૂપે દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

યુરોપીય યુનિયન દ્વારા ઈ-શાસનને જાહેર કામગીરીના ત્રણ ક્ષેત્રોમાં ઇલેક્ટ્રોનિક પ્રોધોગિકનાં પ્રયોગના રૂપમાં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યું છે. **(૧)** સરકારી પદાધિકારી તથા નાગરિક સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ **(૨)** લોકતાંત્રિક કામગીરીના તમામ ચરણો પર ઇલેક્ટ્રોનિક સુવિધાઓ તથા **(૩)** ઇલેક્ટ્રોનિક જાહેર સેવાઓ.

ભારતના પૂર્વ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી **ડો. એ.પી.જે.અબ્દુલ કલામ** દ્વારા સીમા પાર સુરક્ષિત અને આંતર વિભાગીય સીમાઓ વચ્ચે સુરક્ષિત અને સરળ રીતે માહિતીનો પ્રવાહ તથા પ્રમાણિક અને પારદર્શી રીતે પક્ષપાત રહિત સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે એક પારદર્શી ઇ-શાસનની પરિકલ્પના કરવામાં આવી હતી.

ઈ-ગવર્નન્સનું કાર્યક્ષેત્ર
SCOPE OF E-GOVERNANCE

- **ઇ-શાસન (e-Administration):** રાજ્યના આધુનિકીકરણ માટે ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ. મેનેજમેન્ટ ઇન્ફોર્મેશન વ્યવસ્થા (MIS) માટે ડેટા રિપોઝેટરીની રચના અને જમીન, આરોગ્ય વગેરેને લગતી માહિતી તથા રેકર્ડનું કમ્પ્યુટરાઇઝેશન.
- **ઇ-સેવાઓ (e-Services):** અહીં રાજ્યને નાગરિકોની નજીક લાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઇ-આરટીઆઇની મદદથી છેવાડાના નાગરિકો માહિતીનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ઓનલાઇન સેવાઓ જેવી કે ઇ-વહીવટ અને ઇ-સેવાઓ બંને એક સાથે જોડાય તો તેને ઇ-સરકાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- **ઇ-સોશિયલ ગવર્નન્સ (e-Social Governance)**: ઇ-ગવર્નન્સમાં સમાજની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા તથા સરકારની ક્ષમતાઓમાં સુધારો કરવા માટે ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં નાગરિકો સાથે વ્યવહાર કરવા માટે નીતિઓ અને કાર્યક્રમો સંબંધિત માહિતીના પ્રકાશનનો સમાવેશ થાય છે. તે માત્ર ઓનલાઈન સેવાઓની જોગવાઈથી આગળ વિસ્તરે છે. વ્યૂહાત્મક આયોજન અને સરકારના વિકાસ લક્ષ્યો સુધી પહોંચવા માટે ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીના ઉપયોગને આવરી લે છે.
- **ઇ-લોકશાહી (e-Democracy):** રાજ્યના શાસનમાં ભાગ લેવા માટે સમાજના તમામ વર્ગોની ક્ષમતાઓને સરળ બનાવવા માટે ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જેની મદદથી પારદર્શિતા, જવાબદેહીતા અને લોકોની ભાગીદારી લાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. તેમાં નીતિઓની ઓનલાઈન જાહેરાતો, ઓનલાઈન ફરિયાદ નિવારણ, ઇ-જનમત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ઈ-ગવર્નન્સના તબક્કા (STAGES OF E-GOVERNANCE)

કમ્પ્યુટરાઇઝેશન → ... → **ઓનલાઇન ઇન્ટરેક્ટિવિટી**

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

ઈ-શાસન માટે તાજેતરના પગલાઓ
RECENT STEPS FOR E-GOVERNANCE

રાજયવ્યાપી ક્ષેત્ર નેટવર્ક (ભારતનેટ પરિયોજના)

- તમામ રાજય / સંઘ શાસિત પ્રદેશમાં મુખ્ય કચેરીથી લઈ જિલ્લા, તાલુકા અને સ્થાનિક સ્તર સુધી પૂરા દેશમાં વ્યાપક નેટવર્ક સ્થાપિત કરવા લક્ષિત કાર્યક્રમ.
- **નેશનલ ઓપ્ટીકલ ફાઈબર નેટવર્ક** પરિયોજનાની શરૂઆત **ઓક્ટોબર ૨૦૧૧**માં કરવામાં આવી હતી. આ યોજનાનું ૨૦૧૫માં પુનઃનામકરણ કરી **ભારતનેટ પરિયોજના** રાખવામાં આવ્યું હતું.
- આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદેશ્ય દેશની **૨.૫ લાખ ગ્રામ પંચાયતો ને ૧૦૦ એમ.બી.પી.એસ.** ઝડપી ઈન્ટરનેટ કનેક્ટિવિટી પૂરી પાડવી.
- જે માટે દુરસંચાર વિભાગ હેઠળ **ભારત બ્રોડબેન્ડ નેટવર્ક લિમિટેડ** જવાબદાર સંસ્થા છે.
- **૮ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૮ સુધીમાં** ભારતનેટના પ્રથમ ચરણમાં આશરે **એક લાખ ગ્રામ પંચાયતોનું ઓપ્ટીકલ ફાઈબર નેટવર્ક સાથે જોડાણ** પૂર્ણ.
- હાલ આ યોજનાની મદદથી દેશની તમામ ગ્રામ પંચાયતોને ઓપ્ટીકલ ફાઈબર નેટવર્ક સાથે જોડવામાં આવી છે. જેમાં **ગુજરાત અગ્રેસર રાજ્ય** હતું.

ડિજિટલ ભારત મિશન
DIGITAL INDIA MISSION

૨૦૧૫માં ઇલેક્ટ્રોનિક અને સૂચના પ્રાધોગિકી મંત્રાલય દ્વારા **ડિજિટલ ભારત મિશન** રજૂ કરાયું. આ મિશન ભારતને જ્ઞાન આધારિત પરિવર્તન માટે તૈયાર કરવાનો કાર્યક્રમ છે. તે વિશાળ સંખ્યામાં વિચારો અને વિચારોને એક વ્યાપક દ્રષ્ટિમાં એક સાથે વણાટ કરે છે જેથી તેમાંથી દરેકને મોટા ધ્યેયના ભાગ તરીકે જોવામાં આવે છે.

મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર

- જ્ઞાન આધારિત અર્થતંત્રનુ નિર્માણ
- ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીમાં પરિવર્તન

નવા જોડાયેલ સ્તંભો

- બ્રોડબેન્ડ હાઇવે - બ્રોડ
- જાહેર ઈન્ટરનેટની વ્યવસ્થા

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

પ્રગતિ પ્લેટફોર્મ

PRAGATI (PRO-ACTIVE GOVERNANCE AND TIMELY IMPLEMENTATION) PLATFORM

પ્રસ્તાવના

- આ પ્લેટફોર્મની શરૂઆત **૨૫, માર્ચ ૨૦૧૫**થી કરવામાં આવી.
- આ પ્લેટફોર્મની મદદથી આધુનિક તથા સતર્ક પ્રશાસનની શરૂઆત કરવાનો અને તેને સતત પ્રોત્સાહન આપવાનો હેતુ.
- સરકાર દ્વારા આ પ્લેટફોર્મની મદદથી વિભિન્ન હિતધારકો તથા સરકાર અને તેની સંસ્થાઓ વચ્ચે ઇ-જવાબદારી અને ઇ-પારદર્શિતા લાવવા એક મહત્ત્વપૂર્ણ તથા સુદૃઢ પ્રણાલીની સ્થાપના કરવાનો હેતુ.
- પ્રગતિ પ્લેટફોર્મ પોતાની પ્રકૃતિમાં સંવાદમુક્ત અને મલ્ટી મોડલ પ્લેટફોર્મ તથા ઇ-શાસન અને સુશાસન માટે એક અભિનવકારી યોજના.

ઉદ્દેશ્ય

- સામાન્ય જન ફરિયાદોનું સમાધાન કરવું.
- કેન્દ્ર સરકારના મહત્ત્વના કાર્યક્રમો અને યોજનાઓના અમલીકરણ અંગે સમિક્ષા અને તપાસ કરવી.
- વિડિઓ-કોન્ફરન્સ, ડિજિટલ ડેટા મેનેજમેન્ટ અને જીઓ-ટેગીંગ જેવી તકનીકનો એક સાથે પ્રયોગ કરવો.
- ડિજિટલ માધ્યમની મદદથી **સહકારી સંઘવાદ ને પ્રોત્સાહન** આપવું.
- આ પ્લેટફોર્મના માધ્યમથી મંત્રીમંડળમાંના કોઈ પણ મંત્રી અને તેમના મંત્રાલય તથા વિભાગોની કામગીરી અંગે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી શકાય છે.
- આ પ્લેટફોર્મની મદદથી જમીની સ્તરે ઉચ્ચ સર્વેક્ષણ અને કામગીરીની માહિતી મેળવી શકાય છે.

પ્રમુખ બિંદુઓ

- વડાપ્રધાન કાર્યાલય (PMO), કેન્દ્રીય સચિવાલય, તેમજ રાજ્યના મુખ્ય સચિવોને સાંકળતી ત્રિ-સ્તરીય પ્રણાલી.
- સામાન્ય લોક-ફરિયાદ, વિલંબમાં રહેલી પરિયોજના તેમજ ચાલુ પરિયોજના સંબંધિત ડેટાબેઝ પૂરો પાડવો.
- આ પ્લેટફોર્મની મદદથી **દર મહિનાના ચોથા રવિવારે** બેઠકનું આયોજન.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૧૩. નાણાકીય પ્રશાસન

- નાણાકીય પ્રશાસન : પ્રસ્તાવના
- બજેટ વ્યવસ્થાનો ઈતિહાસ
- બજેટના કાર્યો, મુખ્ય સિદ્ધાંતો, પ્રકારો
- બજેટમાં સંમેલિત માહિતી
- ભારતમાં બજેટ પ્રક્રિયા
- બજેટની તૈયારી
- સંસદની સ્વીકૃતિ
- બજેટનું અમલીકરણ
- નાણાંકીય એકમોનો હિસાબ
- બજેટનો ઓડિટ

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૩

નાણાકીય પ્રશાસન

FINANCIAL GOVERNANCE

નાણાકીય પ્રશાસન
FINANCIAL GOVERNANCE

પ્રસ્તાવના
PREFACE

- ભારતીય શાસનમાં નાણાકીય શાસન એક મહત્ત્વપૂર્ણ પક્ષ છે. જેના અમલનું **પ્રાથમિક માધ્યમ** બજેટ છે.
- બજેટ કોઈ નાણાકીય વર્ષમાં સરકારની **અંદાજિત આવક અને ખર્ચનું વિવરણ** છે. બજેટ કારોબારી દ્વારા વિધેયક બનાવી રજુ કરવામાં આવેલ અને ધારાકીય દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવતો સરકારનો એક નાણાકીય દસ્તાવેજ છે.
- ભારતમાં બજેટ સંબંધી પ્રક્રિયાનું વિવરણ કરતા સમયે એ વાતનો ઉલ્લેખ જરૂરી છે કે સંપૂર્ણ ભારત દેશમાં માત્ર એક બજેટ ન હોતા અનેક બજેટ હોય છે. **પુરા દેશ માટે** (કેન્દ્ર સરકારની આવક અને ખર્ચ માટે) કેન્દ્ર સરકાર એક બજેટ બનાવે છે. આ ઉપરાંત **પ્રત્યેક રાજ્ય પોતાનાં રાજ્ય માટે** (જે તે રાજ્ય સરકારની આવક અને ખર્ચ માટે) પોતાના અલગ બજેટ બનાવે છે.

બજેટ શબ્દની ઉત્પતિ

- બજેટ શબ્દ **ફ્રેંચ શબ્દ bougette (બુગે)** પરથી આવેલો છે. જેના પરથી **અંગ્રેજી શબ્દ Budge** બનેલો છે જેનો અર્થ **નાની ચામડાની થેલી** એવો થાય છે.
- બજેટમાં સરકાર (સરકાર વતી નાણાં કે અન્ય મંત્રી) આગામી નાણાકીય વર્ષ માટે સરકારના નાણાકીય કાર્યક્રમો અને નીતિઓને સંસદમાં ર **ડાની બેગમાં બજેટ સંબંધિત કાગળ** લઈને સંસદમાં આવતા હોવાથી આ શ

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- ચર્ચાઓ બાદ સંસદના **બંને ગૃહોને થોડા સમય માટે મુલતવી** રખાય છે. આ વિરામ સમયગાળામાં દરેક મંત્રાલય કે ખાતાઓ અંગેની **અનુદાનની સમિતિઓ** જે તે મંત્રાલય દ્વારા માંગવામાં આવેલા અનુદાનનું પરીક્ષણ કરે છે અને તેના રિપોર્ટ ગૃહ સમક્ષ રજૂ કરે છે.
- નોંધ: **(૧)** ૨૦૦૪ બાદ ભારતમાં કુલ ખાતા સંબંધી સમિતિઓની સંખ્યા **૨૪ (ચોવીસ)** છે. જેમાંથી ૧૬ (સોળ) સમિતિઓનું ગઠન લોકસભાના સ્પીકર દ્વારા તેમજ બાકીની ૮ (આઠ) સમિતિઓનું ગઠન રાજ્યસભાના સભાપતિ દ્વારા કરવામાં આવે છે. **(૨)** આ સમિતિઓ એવા કોઈ સૂચન ન કરી શકે કે જે **'કાપ પ્રસ્તાવ'** પ્રકારના છે.

અનુદાનો પર કાપ અને મતદાન

- ત્યારબાદના તબક્કામાં **અનુદાનની માંગણીઓ પર ચર્ચા અને મતદાન** કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે તમામ મંત્રાલયોએ પોતાના પ્રસ્તાવિત અનુદાનો માટે અલગ-અલગ માંગણીઓ તૈયાર કરી હોય છે. આ **અનુદાન પ્રસ્તાવ** (Motion) રૂપે રજૂ થાય છે. દરેક મંત્રાલયને તેમની માંગણીઓ માટે અલગ-અલગ સમય ફાળવવામાં આવતો હોય છે.
- ધારાસભા આવી માંગણીઓને **મંજૂર કે નામંજૂર** કરી શકે છે. આ ઉપરાંત તેમ વિવિધ **કાપ અંગે ભલામણ** કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે બજેટમાં **ત્રણ પ્રકારના કાપ** રજુ કરી શકાય.
    - **નીતિગત કાપ (Policy Cut):** આ કાપનો હેતુ કોઈ પણ અનુદાનની નીતિને નકારવાનો છે. આ કાપ અંતર્ગત અનુદાનની તમામ રકમ કાપીને **માત્ર ₹ ૧ ની કુલ રકમ મંજૂર** કરવામાં આવે છે.
    - **આર્થિક કાપ (Economical Cut):** આ કાપનો હેતુ સરકારી ખર્ચમાં દુરુપિયોગને અટકાવવા તથા તે અંગે સરકાર અને ગૃહનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો છે. આ કાપમાં ખર્ચમાં **કોઈ નિશ્ચિત રકમ સુધીની કાપની** માંગ કરવામાં આવે છે. જો આવી માંગ મંજૂર થાય તો સરકારને કાપ બાદનો ખર્ચ મળે છે.
    - **સાંકેતિક કાપ (Token Cut):** આ કાપનો હેતુ સરકારને કરકસર અંગે સૂચિત કરવાનો છે. આ કાપમાં કુલ ખર્ચમાં **₹ ૧૦૦ કાપી બાકીનો ખર્ચ** મંજૂર કરવામાં આવે છે. અહીં સરકારને નાણાં તો મળે છે, પરંતુ તે અંગે તેની જવાબદેહી અંગે સૂચના મળે તેમ જોવામાં આવે છે.
- જો કોઈ અનુદાન પર કાપ મૂકવામાં આવ્યો હોય, તો સૌપ્રથમ તેનો નિકાલ કરવો જરૂરી છે ત્યારબાદ જ અનુદાન પર મતદાન થઈ શકે છે. (નોંધ: સંસદીય પ્રણાલીઓ જેવી કે, ભારતમાં કાપ પ્રસ્તાવો નામમાત્રના છે. કારણ કે વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ તેમના પસાર થવાની શક્યતા નહીવત્ છે. જો કાપ પ્રસ્તાવ પસાર થાય તો સરકારની નિંદા થઈ ગણાય.)
- અનુદાનની માંગણીઓ પર જો નિયત સમયગાળાના અંતિમ દિવસ સુધીમાં મતદાન પૂરું ન થાય તો બાકી રહેલા અનુદાનો પર એકસાથે મતદાન કરાવવામાં આવે છે. જે **ગિલોટિન (Guillotine)** તરીકે ઓળખાય છે.

વિનિયોગ અધિનિયમ

- અનુદાન પર મતદાન થવાથી સરકારને સંચિત નિધિમાંથી આપોઆપ નાણાં મેળવવાની સત્તા મળી જતી નથી. સંચિત નિધિમાંથી મંત્રાલયે નાણાં [illegible] ~~opriation Act) પસાર કરવો જરૂરી છે.~~

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

૧૪. શાસનમાં નાગરિક ભાગીદારી

- નાગરિક ભાગીદારી : પ્રસ્તાવના
- નાગરિક સમાજ: સમજૂતી, લક્ષણો, વર્ગીકરણ, ઘટકો, સંસ્થાઓ
- સામાજિક ભાગીદારીના લાભ, ટીકાઓ.
- કાનૂની અથવા વૈધાનિક પરિમાણ
- નાગરિક સમાજ અને સુશાસન
- બિન સરકારી સંસ્થાઓ (NGOs) : હાલની પરિસ્થિતિ, વગેરે
- ભારતીય રાજ્ય અને બિન સરકારી સંસ્થાઓ વચ્ચેનો સંબંધ
- સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર પર રાષ્ટ્રીય નીતિ, ૨૦૦૭
- બિન સરકારી સંસ્થાઓ અને પર્યાવરણ સંરક્ષમ
- સ્વ=સહાય સમૂહો (SHG) : પ્રસ્તાવના, લાભ, મર્યાદા, ભલામણો
- દાબ સમૂહો: રચના, કારણો, વિશેષતાઓ, ભૂમિકા , મર્યાદાઓ
- રાજકીય પક્ષો અને દાબ સમૂહો
- માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને દાબ સમૂહો
- ભારતીય વિરુદ્ધ પશ્ચિમી દાબ સમૂહો
- સામાજિક અન્વેષણ : અર્થ, પ્રકારો, ઈતિહાસ, સિદ્ધાંતો, પ્રક્રિયા, જરૂર, મર્યાદા

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૪

શાસનમાં નાગરિક ભાગીદારી

CITIZEN PARTICIPATION IN GOVERNANCE

પ્રસ્તાવના
PREFACE

શાસનમાં સરકારના અંગો, અમલદારશાહી, બજાર ઉપરાંત નાગરિકોની ભાગીદારી પણ એક મહત્વનું ઘટક છે. નાગરિક ભાગીદારી ઔપચારિક અને અનૌપચારિક સંગઠનો દ્વારા જોવા મળે છે. આવા સંગઠનોમાં નાગરિક સમાજ, બિન સરકારી સંસ્થાઓ, સ્વ-સહાય સંસ્થાઓ, દાબ સમૂહો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. શાસનમાં નાગરિક ભાગીદારી તથા આ સંગઠનનો વિષે આ પ્રકરણમાં વિસ્તૃત માહિતી આપવામાં આવી છે.

વહીવટમાં લોકોની ભાગીદારી
PEOPLE'S PARTICIPATION IN ADMINISTRATION

નાગરિકો વહીવટી પ્રક્રિયાઓ અંગે જાણકાર હોતા નથી, તથા તે **અસંગઠીત (અનૌપચારિક)** હોય છે, આથી વહીવટ પર તેઓ નિશ્ચિત અને અસરકારક પ્રભાવ પાડી શકતા નથી. સમાપક્ષે શાસન પર પ્રભાવી નાગરિક ભાગીદારી માટે નીચે દર્શાવ્યા મુજબની વિવિધ પ્રક્રિયાઓ છે.

ચૂંટણીઓ (ELECTIONS)

ભારતમાં **'એન્ગ્લો સેકશન'** પ્રણાલી મુજબ વહીવટીતંત્ર પર **કારોબારી અંગનું સીધું નિયંત્રણ** છે. ભારતમાં બ્રિટનની જેમ સંસદીય શાસન પ્રણાલી જોવા મળે છે. જેમાં સાચી કારોબારી તરીકે કેબિનેટ કાર્ય કરે છે, જે ધારાકીયમાંથી જન્મે છે. આથી કેબિનેટ પોતાના કાર્યો અને સત્તાઓ પ્રત્યે ધારાકીયને જવાબદેહ હોય છે. ધારાકીય અંગ મતદાતાઓને જવાબદેહ હોય છે. આમ વહીવટીતંત્ર પર નાગરિકો અપ્રત્યક્ષ રીતે નિયંત્રણ ધરાવે છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર પર રાષ્ટ્રીય નીતિ, ૨૦૦૭
NATIONAL POLICY ON THE VOLUNTARY SECTOR, 2007

- આ નીતિનો હેતુ સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રને મજબૂત કરવાનો, પ્રોત્સાહન અપવાનો અને તેનો વિકાસ કરવાનો છે.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં **સમુદાય આધારિત સંસ્થાઓ** (Community Based Organisations - CBOs), **બિન સરકારી સંસ્થાઓ** (Non-Governmental Organisations - NGOs), **સેવાભાવી સંસ્થાઓ** (Charitable Organisations), **સહાયક સંસ્થાઓ** (Support Organisations) અને **વ્યાવસાયિક સંગઠનો** (Professional Associations)નો સમાવેશ થાય છે.
- આ નીતિનો હેતુ એવી પદ્ધતિઓ ઓળખવાનો છે કે જેના દ્વારા સરકાર સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે પરસ્પર વિશ્વાસ અને આદરના સિદ્ધાંતોના આધારે અને સહિયારી જવાબદારી સાથે કામ કરી શકે.
- આ નીતિ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સ્વતંત્રતાનો આદર કરે છે. તથા તેમને વિકાસના વૈકલ્પિક મોડલ શોધવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.
- આ નીતિ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને **ભારત અને વિદેશમાંથી નાણાકીય સંસાધનો** એકત્ર કરવા સક્ષમ બનાવે છે.
- આ નીતિ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને શાસન અને વ્યવસ્થાપનની પારદર્શક અને જવાબદાર પ્રણાલી અપનાવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- આ નીતિ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે રચનાત્મક સંબંધો પર પૂર્વ-સેવા અને સેવામાં **તાલીમ મોડ્યુલ** રજૂ કરવા માટે તમામ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારની એજન્સીઓને પ્રોત્સાહિત કરવાની સરકારની જરૂરિયાત પર પ્રકાશ પાડે છે.

સંબંધ સુધારવા માટે વિવિધ પગલાં
VARIOUS STEPS TO IMPROVE THE RELATIONSHIP

- દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગે સરકાર પાસેથી ભંડોળ મેળવતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે માન્યતા પ્રણાલી ઘડવા માટે **નેશનલ એક્રેડિટેશન કાઉન્સિલ** (National Accreditation Council)ની સ્થાપના કરવાની ભલામણ કરી હતી.
- શહેરી અને અર્ધ-શહેરી વિસ્તારોમાં સ્વ-સહાય સમૂહોની ચળવળના વિસ્તરણને પ્રોત્સાહન આપવું.
- સરકારે બિન સરકારી સંસ્થાઓ માટે વધુ સમય, અવકાશ, કર પ્રોત્સાહનો, ફ્રન્ટલાઈન વર્કર્સની તાલીમ માટે ભંડોળ વગેરે આપવું જોઈએ.
- આ ઉપરાંત, **Foreign Contribution Regulation Act**ને નાણા મંત્રાલય હેઠળ આવરી શકાય છે અને સરકારે NHRC, વિવિધ સમિતિઓ વગેરે જેવી સંસ્થાઓમાં અગ્રણી બિન સરકારી સંસ્થાઓને સામેલ કરવા માટે જોગવાઈ કરવી જોઈએ.
- મહિલા જૂથના ધિરાણમાં સુધા[illegible]**કામગીરી અને મૂડીમાં વધારો** કરવો જોઈએ.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

- દાબ સમૂહો તેમના લક્ષ્યો અને ઉદ્દેશ્યો પર આધાર રાખીને, **બિન-કાયમી અથવા કાયમી** હોઈ શકે છે, જ્યારે રાજકીય પક્ષો **હંમેશા કાયમી** હોય છે અને ચૂંટણી પંચ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત હોય છે.
- રાજકીય પક્ષો ચૂંટણીમાં સ્પર્ધા કરે છે જ્યારે દાબ સમૂહો માત્ર સત્તામાં રહેલા રાજકીય પક્ષને પ્રભાવિત કરે છે. રાજકીય પક્ષો જાહેર નીતિઓ બનાવે છે. જ્યારે દાબ સમૂહો જાહેર નીતિને પ્રભાવિત કરે છે.
- રાજકીય પક્ષો બંધારણીય પદ્ધતિઓનું પાલન કરે છે જ્યારે દાબ સમૂહો કાયદાકીય પદ્ધતિઓ જેમ કે લોબિંગ અને ગેરકાયદેસર પદ્ધતિઓ જેવી કે હડતાલ વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે.

માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અને દાબ સમૂહો

DIRECTIVE PRINCIPLES AND PRESSURE GROUPS

- બંધારણનો અનુચ્છેદ ૩૮ ન્યાયપૂર્ણ સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થા માટે અનુરોધ કરે છે. જેના અમલ અર્થે વિવિધ યુનિયનો જેમ કે CITU, AITUC કાર્યરત છે. વિવિધ રાજકીય પક્ષોની નીતિઓ જેમ કે **લઘુત્તમ વેતન (અનુચ્છેદ - ૪૩)**, **ઉદ્યોગ સંચાલનમાં કામદારોની ભાગીદારી (અનુચ્છેદ ૪૩-એ)** વગેરે સિદ્ધાંતોના હેતુઓને પૂર્ણ કરવા પ્રયાસો કરે છે.
- **અનુચ્છેદ ૩૯-(એ)**ના ઉદ્દેશ્યોને પૂર્ણ કરવા NALSA જેવી કાનૂની સહાય સંસ્થાઓ ગરીબોને મફત કાનૂની સલાહો અને મદદ પૂરી પાડે છે.
- પર્યાવરણીય સંરક્ષણ જૂથો જેમ કે, ગ્રીનપીસ ફાઉન્ડેશન, બ્લુ ક્રોસ, વગેરે, **અનુચ્છેદ ૪૮-(એ)**ના હેતુઓની પ્રાપ્તિ માટે સહાયરૂપ છે.
- **અનુચ્છેદ-૫૧ની** જોગવાઇઓને પરિપૂર્ણ કરવા IDSA શાંતિપૂર્ણ અને સહકારી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરવા મુત્સદ્દીગીરી સાથે મદદ કરે છે.
- **અનુચ્છેદ-૪૩ના** હેતુઓને પરિપૂર્ણ કરવા ફેર ટ્રેડ ઓર્ગેનાઇઝેશન (FTO) કુટીર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન આપવામાં મદદ કરે છે.
- SEWA, મહિલા શક્તિકરણ આંદોલન, વગેરે જેવી સંસ્થાઓએ સ્ત્રીઓ માટે પ્રસૂતિ લાભમાં સુધારા, ભારતીય ફોજદારી સંહિતા (IPC)ની કલમ ૪૯૮-એ (ઘરેલું હિંસા) જેવી વિવિધ જોગવાઇઓ ઘડવામાં મદદ કરી.
- એ જ રીતે બચપન બચાવો આંદોલન (BBA) એ રાષ્ટ્રીય બાળ નીતિ, નવા શ્રમ સુધારા, પોસ્કો વગેરેમાં સુધારા કરવા પ્રેરિત કર્યા છે.
- **અનુચ્છેદ-૪૭ના** હેતુઓને સિદ્ધ કરવા અક્ષયપાત્ર જેવી સંસ્થાઓ મધ્યાહન ભોજન યોજનામાં સહાય કરી બાળકો માટે પોષણની ખાતરી કરે છે. આ ઉપરાંત તે ડ્રગ (દવાઓ)ના અતિરેક અને દુરુપિયોગ સામે પણ લડે છે
- ભારતીય કિસાન સંઘ, RKSS, શેતકરી સંગઠન જેવી સંસ્થાઓ વૈજ્ઞાનિક ખેતી અને પશુપાલન **(અનુચ્છેદ-૪૮)**ના લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે તથા ખેડતોના અધિકારો માટે લડવામાં મદદ કરે છે, સાથોસાથ કૃષિ ક્ષેત્રમાં ટેકનોલોજીના પ્રસાર માટે પણ મદદરૂપ થાય છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૧૫. પર્યાવરણીય શાસન

- પર્યાવરણીય શાસન : પ્રસ્તાવના
- સારા પર્યાવરણીય શાસનના ઘટકો
- ભારતમાં પર્યાવરણીય શાસનની સમીક્ષા
- કાનૂની અથવા વૈધાનિક પરિમાણ

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૫

પર્યાવરણીય શાસન

ENVIRONMENTAL GOVERNANCE

પ્રસ્તાવના
PREFACE

પર્યાવરણીય શાસનમાં એવા નિયમો, વિનિયમો, પ્રક્રિયાઓ, નીતિઓ, સંસ્થાઓ તથા અભ્યાસ સામેલ છે જે માનવ કઈ રીતે પર્યાવરણ સાથે આંતરક્રિયા કરે તે અંગે ચર્ચા કરે છે. પર્યાવરણીય શાસનમાં પર્યાવરણને અસરકર્તા તમામ હિતધારકોની ભૂમિકાને ધ્યાનમાં લે છે.

જરૂરિયાત અને મહત્ત્વ

- પર્યાવરણીય સંસાધન સમાજની આર્થિક પ્રગતિ અને **જીવનની ગુણવત્તા સુધારવામાં** હકારાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે
- પર્યાવરણીય સંસાધનો વિકાસની ગતિવિધિઓના કારણે દબાવમાં છે. આથી પર્યાવરણીય શાસન આ **સંસાધનોના સુચારુ ઉપયોગ** માટે મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.
- પર્યાવરણીય શાસન વિવિધ આર્થિક ગતિવિધિઓ, ઉત્પાદન પ્રક્રિયામાં પ્રાકૃતિક સાધનનો વપરાશ, જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા સાધનોનો મર્યાદિત ઉપયોગ, લોકોના અધિકારો, વૈધાનિક માળખું તથા વ્યક્તિના કાર્યોના પ્રભાવને ધ્યાનમાં રાખે છે.
- પર્યાવરણીય શાસન એક રીતે સુશાસન જ છે. કારણ કે તે જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા સતત પ્રયત્નશીલ છે. જે માત્ર કોઈ એક સમૂહ નહીં, પરંતુ **બૃહદ સામાજિક દૃષ્ટિકોણ** ધરાવે છે. જેમાં મર્યાદિત સંસાધનોના આધારે ભવિષ્યની પેઢીઓ માટેના પરિણામોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે.
- ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યોની (SDG) ભાગીદારીને ધ્યાનમાં લેતા એ ચોક્કસપણે કહી શકાય કે, **પર્યાવરણીય શાસનની મદદથી સુશાસન લાવી શકાય છે.**

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૧૬. પોલીસ સુધાર અને જેલ સુધાર

- ઈતિહાસ અને પૃષ્ઠભૂમિ
- પોલીસની વર્તમાન સંરચના અને કાર્યો
- પોલીસ સુધારની જરૂર
- અગાઉના પોલીસ સુધાર
- જેલ સુધાર
- જેલ સુધાર અંગે ભલામણો અને આગળની રાહ

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૭

પોલીસ અને જેલ સુધાર

POLICE AND JAIL REFORMS

ઇતિહાસ અને પૃષ્ઠભૂમિ
HISTORY AND BACKGROUND

ભારતમાં બ્રિટિશકાળ દરમિયાન **૧૮૫૭ના વિપ્લવ બાદ** બ્રિટિશરોએ પોલીસ માળખામાં સીમાવર્તી સુધારા કર્યા હતા. જેના ભાગ સ્વરૂપે **ભારતીય પોલીસ અધિનિયમ, ૧૮૬૧**ની રચના કરવામાં આવી. આ અધિનિયમ હેઠળ વર્તમાન પોલીસ માળખું કાર્યરત છે. ભારતીય પોલીસ અધિનિયમ દ્વારા બ્રિટિશ સરકારે જિલ્લા સ્તરે દ્વિસ્તરીય પોલીસ વહીવટની સ્થાપના કરી હતી. જેમાં પોલીસ વ્યવસ્થા સૈન્ય સંગઠનને મજબૂત કરવાના તથા કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવી રાખવાના હેતુઓ ધરાવતી હતી. આ સમયમાં પોલીસ વ્યવસ્થા જનતા કે નાગરિકો પ્રત્યે જવાબદેહ ન હતી.

આઝાદી બાદ ભારતમાં બંધારણની **અનુસૂચિ-૭** અંતર્ગત પોલીસ (તથા કાયદો અને વ્યવસ્થા) એ **રાજ્યયાદીના વિષય** હેઠળ મૂકવામાં આવેલ છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતમાં પોલીસ સંચાલન માટે ભારતીય પોલીસ અધિનિયમ, ૧૮૬૧; ગુનાની વ્યાખ્યા અને સજાની જોગવાઇઓ માટે **ભારતીય દંડ સંહિતા, ૧૮૬૦** (૧૯૯૩માં મુખ્ય સુધારો); **ભારતીય અપરાધીક સંહિતા, ૧૯૭૩;** તથા પુરાવા અને સાક્ષ્ય માટે **ભારતીય પુરાવા અધિનિયમ, ૧૯૬૨** જેવા કાયદાઓના આધારે કામ કરે છે.

પોલીસની વર્તમાન સંરચના અને તેના કાર્યો
CURRENT STRUCTURE AND FUNCTIONS OF POLICE

બંધારણીય જોગવાઈ (CONSTITUTIONAL PROVISIONS)

- બંધારણના **અનુચ્છેદ-૨૪૬** તથા ભારતીય પોલીસ અધિનિયમની **કલમ-૩ની** જોગવાઇઓ અંતર્ગત, પોલીસ દળો **અનુસૂચિ-૭** હેઠળ **રાજ્ય યાદીમાં** આવે છે. જ્યારે કેન્દ્ર સરકાર પોલીસ વ્યવસ્થા માટે દિશા-નિર્દેશો તથા નિયમો-વિનિયમો આપી શકે છે. તમામ રાજ્યોમાં પોલીસ માળખામાં સંગઠન, પ્રશાસન અને સંખ્યાના આધારે વિવિધતા જોવા મળે છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

અપરાધીક ન્યાય પ્રણાલી સુધાર માટે માલીમથ સમિતિ, ૨૦૦૨-૦૩
(MALIMATH COMMITTEE FOR CRIMINAL JUSTICE SYSTEM, 2002-03)

અપરાધીક ન્યાય પ્રણાલી વિવિધ અંગો દ્વારા બનેલી છે. જેમાં **ન્યાયિક પ્રણાલી સુધાર** (Justice System Reforms), **પોલીસ સુધાર** (Police Reforms) તથા **જેલ સુધાર** (Jail Reforms)નો સમાવેશ થાય છે. વર્ષ ૨૦૦૦માં અપરાધીક ન્યાય પ્રણાલી સુધાર માટે કેરળ અને કર્ણાટક હાઇકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયાધીશ **વી. એસ. માલીમથ**ની અધ્યક્ષતામાં સમિતિની રચના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ **ત્રણ વર્ષ બાદ ૨૦૦૩માં** પોતાનો અહેવાલ રજૂ કર્યો. જેમાં તેમણે **૧૫૮ મહત્ત્વની ભલામણો** કરી હતી, પરંતુ આ સમિતિની એકપણ ભલામણનો અમલ કરવામાં આવ્યો ન હતો. અહીં માલીમથ સમિતિની મહત્ત્વની ભલામણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

- **પોલીસ સુધાર:** આ સમિતિએ પોલીસની તપાસ અંગેની કાર્યવાહી તથા કાયદો અને વ્યવસ્થા કાર્યવાહીને અલગ કરવાની ભલામણ કરી હતી. આ ઉપરાંત, **એક રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા કમિશન** (National Security Commission) અને **રાજ્ય સુરક્ષા કમિશનની** (State Security Commission) ની રચના કરવી, ગુનાની માહિતી જાળવવા દરેક જિલ્લામાં એક **અધિક નાયબ પોલીસ અધિક્ષક** (Additional DSP)ની નિમણૂક કરવી, સંગઠિત અપરાધોથી લડવા **વિશેષ દળોની રચના** કરવી, પોસ્ટિંગ, બદલી વગેરેને લગતા નિર્ણયો માટે **બોર્ડની રચના** કરવી, આંતર-રાજ્ય ગુનાઓની તપાસ માટે વિશેષ દળોની રચના કરવી, ગંભીર ગુનાઓ માટે પોલીસ કસ્ટડીની હાલની **પંદર દિવસની** મર્યાદા વધારીને **ત્રીસ દિવસ** કરવી, વગેરે જેવી ભલામણો કરી હતી.

- **તપાસ કાર્યવાહી:** તપાસ કાર્યવાહી માટે જર્મની અને ફ્રાંસ જેવા દેશોની જેમ, તપાસ કાર્યવાહી **ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટની આગેવાની**માં થવી જોઇએ. આ ઉપરાંત તેમને કોઇપણ વ્યક્તિને સમન (Summon) કરવાની અને જરૂર પડ્યે પરીક્ષણ (Examine) કરવાની સત્તા આપવી જોઇએ.

- **મૌન રહેવાનો અધિકાર:** આ સમિતિએ બંધારણના **અનુચ્છેદ-૨૦ (૩)**માં સુધારો કરી કોઇપણ દોષિતને તેમની વિરુદ્ધ કાર્યવાહી જવા પર મૌન રહેવાનો અધિકાર આપવા બંધારણીય સુધારો કરવાની ભલામણ કરી હતી.

- **દોષિતના અધિકારો:** દેશની તમામ ભાષાઓમાં દોષિતો માટે **અધિકારપત્ર**ની રચના કરવાની ભલામણ કરી હતી. જેમાં તેમની સાથે દોષિત તરીકે કેવું વર્તન થવું જોઇએ તથા વિશેષ પરિસ્થિતિઓમાં કોનો સંપર્ક કરવો જોઇએ જેવી માહિતીનો સમાવેશ કરવાની ભલામણ કરી હતી.

- **નિર્દોષની વ્યાખ્યા:** આ સમિતિએ હાલની વ્યવસ્થા **"જ્યાં સુધી ગુનો સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી નિર્દોષ"** (Innocent until proven guilty)ના લીધે ન્યાયિક કાર્યવાહી પર બિન જરૂરી ભારણ વધે છે અને તે જટિલ બને છે તેમ તેની ટીકા કરી હતી. તથા આ વ્યવસ્થામાં બદલાવ કરવાની ભલામણ કરી હતી.

- **પીડિતના અધિકારો:** તેમણે ભારતીય ન્યાય વ્યવસ્થાને આરોપી કેન્દ્રિત ના બદલે પીડિત કેન્દ્રિત કરવાની હિમાયત કરતાં પીડિતોના અધિકારો અંગે ઘણી ભલામણો કરી હતી. જેમકે, પીડિત કોઇપણ ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં ભાગ લઇ શકે તેવી જોગવાઇ કરવી, જો [illegible] ભાગ લઇ શકે તેની જોગવાઇ, ગંભીર ગુનાઓમાં

UNITY PUBLICATION
DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૧૭. કોર્પોરેટ શાસન

- કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ : સમજૂતી અને સિદ્ધાંતો
- ઉદય કોટક સમિતિ,. ૨૦૧૭
- કોર્પોરેટ શાસન પર નિયંત્રણ, તેની જરૂરિયાત અને સમસ્યાઓ
- ભારતમાં કોર્પોરેટ શાસન અંગે નિયમનકારી માળખું
- કંપની અધિનિયમ, ૨૦૧૩
- કંપની સંશોધક અધિનિયમ, ૨૦૧૯
- કોર્પોરેટ સામાજિક જવાબદારી

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૭

કોર્પોરેટ શાસન

CORPORATE GOVERNANCE

કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ
CORPORATE GOVERNANCE

કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ અંતર્ગત કોઈ ખાનગી કંપનીના વહીવટના સિદ્ધાંતો, પ્રક્રિયાઓ, નિર્દેશો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

- કોર્પોરેટ ગવર્નન્સના સિદ્ધાંત કંપનીને એવા **દિશા-નિર્દેશ પ્રદાન** કરે છે જે દિશાનિર્દેશ કંપનીના પ્રશાસક, શેરધારક, ગ્રાહક અને સમાજ માટે કલ્યાણકારી હોય છે.
- **ગાંધીજીના ન્યાયના સિદ્ધાંત**ને અનુરૂપ વિચારીએ તો કોર્પોરેટ ગવર્નન્સમાં કંપનીનું સંચાલન (પ્રબંધન) તમામ ભાગીદારો તથા કંપનીના કર્મચારીના હિતમાં હોવું જોઈએ.
- કોર્પોરેટ પ્રશાસનને પ્રભાવી બનાવવા તથા કંપનીઓમાં **ભ્રષ્ટાચાર અને ષડયંત્રો રોકવા** માટે કોર્પોરેટ ગવર્નન્સ એક પ્રભાવશાળી ઉપાય છે.
- જો કોઈ ખાનગી કંપની લાંબા સમય સુધી લાભ અને નફો કમાવવા માગતી હોય તો તેની માટે એ જરૂરી છે કે તે **ઉચ્ચ નૈતિકતા સાથે કામ કરે** અને કંપનીના પ્રશાસનમાં પણ નૈતિકતા સ્પષ્ટ પણે જોવા મળે. (ઉ.દા. ટાટા ગ્રુપ દ્વારા અકસ્માતમાં ઘાયલ/મરણોત્તર તેના કર્મચારીના પરિવારની નિભાવની જવાબદારી સંભાળી છે.)

કોર્પોરેટ ગવર્નન્સની સંકલ્પના

- સૌપ્રથમ કોર્પોરેટ ગવર્નન્સની સંકલ્પનાની જરૂરિયાત **૧૯૨૯ની મહામંદીના** સમયમાં થઈ હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ જ્યારે બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ વૈશ્વિક આર્થિક ગતિવિધિઓ પર પોતાના પ્રભુત્વની છાપ છોડવા માટે પ્રતિસ્પર્ધા કરે છે ત્યારે તેઓની લોકો પ્રત્યે જવાબદેહ રાખવા માટે કોર્પોરેટ ગવર્નન્સની જરૂરિયાત ઊભી થઈ.
- એંસીના દશકમાં તમામ વિકસિત અને ઔધોગિક દેશોમાં કોર્પોરેટ ગવર્નન્સની માંગ વધવા લાગી, સૌપ્રથમ બ્રિટનમાં ૧૯૯૦માં **કેડબરી સ** રેટ ગવર્નન્સ લાગુ કરવા માટેની ભલામણો કરી હતી આ

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- **શેરધારકનો અધિકાર**: જો કોઈ વ્યક્તિ કોઈ કંપનીમાં ઓછામાં ઓછા ૧૦ ટકા શેર ભાગીદારી ધરાવે છે. તો તે વ્યક્તિ કંપનીમા અસરકારક કે પ્રભાવી નિયંત્રણ (Effective Control) ધરાવે છે.

- **કેટલાક કંપની નિયમનની છૂટ:** કેટલીક કંપની માટે નિયમન અને પંજીકરણ અંગેની માહિતી, ઋણ લેવા અને દેવા અંગેની માહિતી, રજિસ્ટ્રાર સમક્ષ રજૂ કરવી ફરજિયાત. બેન્કિંગ, નોન બેન્કિંગ અને હાઉસિંગ કંપનીઓને ઋણ આપવા માટેની ગેરેન્ટી અને સુરક્ષા પ્રદાન કરવા નિયમન દાખલ કરવાની છૂટ.

- **બિન અનુસૂચિત કંપની માટે નાણાકીય પરિણામો:** આ વિધેયક દ્વારા બિન અનુસૂચિત કંપની ત્રિમાસિક નાણાકીય વિવરણ તૈયાર કરવા ઉપરાંત, નાણાકીય પરિણામોનુ ઑડિટ કરાવવું જરૂરી.

- **CSR સંબંધિત સુધારા:** આ કાયદા દ્વારા એક નાણાકીય વર્ષમાં જો કોર્પોરેટ સામાજિક જવાબદારી (CSR) પાછળ વધુ ખર્ચ કર્યો હોય તો તેને આગલાં વર્ષમાં લઇ જવાની (Carry Forward) છૂટ.

- **રાષ્ટ્રીય વિધિક અને અપીલીય પંચ (NCLAT):** આ કાયદામાં રાષ્ટ્રીય વિધિક અને અપીલીય પંચ (NCLAT)નું વિભાજન અલગ અલગ બેચ (પીઠ)માં કરી પ્રમુખ શહેરોમાં રજૂ કરવાનો પ્રસ્તાવ.

કોર્પોરેટ સામાજિક જવાબદારી

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY - CSR

- કંપની એક્ટની જોગવાઇ મુજબ કોઈ પણ કંપની જે ક્ષેત્રમાં કાર્યરત છે તેની **સમાજ અને પર્યાવરણ પ્રત્યે જવાબદારી**ની ભાવના હોય છે.
- કંપની નીચે દર્શાવેલ માધ્યમો મુજબ પોતાની સામાજિક અને પર્યાવરણીય જવાબદારી નિભાવી શકે છે
    - કચરા અને ઉત્સર્જનમાં ઘટાડો કરીને.
    - શિક્ષણ અને સામાજિક સેવાઓમાં યોગદાન આપી ને.
    - સંસાધનોનો જરૂરિયાત મુજબ જ ઉપયોગ કરી ને.

ભારતમાં કોર્પોરેટ સામાજિક જવાબદારીનો ઈતિહાસ અને વિકાસ

- ઓગણીસમી સદીમાં ભારતના મોટા ઔધોગિક પરિવારો જેમકે, ટાટા, બિરલા, ગોદરેજ વગેરે એ સામાજિક અને પર્યાવરણીય ગતિવિધિઓમાં રસ લઇ, કોઇ વૈધાનિક જોગવાઇ વગર પણ તેના ઉત્થાન માટે કાર્ય કર્યા હતા.
- આ સમયગાળા દરમિયાન ગાંધીજીએ વિભિન્ન ઉધોગપતિઓને આર્થિક અને સામાજિક હેતુઓની પ્રાપ્તિ કરવા પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. જેના પરિણામ સ્વરૂપે વિવિધ ઔધોગિક સંસ્થાઓ દ્વારા તાલીમ કેન્દ્રો, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ તેમજ સામાજિક ઉત્થાનના

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

૧૮ . ભ્રષ્ટાચાર

- ભ્રષ્ટાચાર પ્રાથમિક સમજૂતી
- ભ્રષ્ટાચારના પ્રકારો
- ભ્રષ્ટાચારના કારણો
- ભ્રષ્ટાચારના માર્ગો
- ભ્રષ્ટાચારથી સર્જાતાં પડકારો
- ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ તથા ઉપાયો
- ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અંગે કેન્દ્રીય સતર્કતા આયોગની ભલામણો
- ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અંગે સરકારના પગલાઓ
- ભ્રષ્ટાચાર અંગે સંથાનમ સમિતિનો અહેવાલ

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૮

ભ્રષ્ટાચાર

CORRUPTION

ભ્રષ્ટાચાર
CORRUPTION

લોકસેવામાં ભ્રષ્ટાચારનો અર્થ લોકસેવામાં એવા ભ્રષ્ટ આચરણથી છે કે જેની લોકસેવક પાસેથી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. સામાન્ય રીતે તેને રિશ્વતથી થતાં લાભ તરીકે જોવામાં આવે છે, પરંતુ વ્યાપક અર્થમાં તે જાહેર પદનો ખાનગી ઉદ્દેશ્ય માટેનો દુરુપિયોગ છે.

ભ્રષ્ટાચારએ નિષ્ઠાના માપદંડથી વિચલિત થવાનું એક રૂપ છે. ભ્રષ્ટાચાર પોતાના વ્યક્તિગત હિત માટે પોતાની સ્થિતિ, પદ, અથવા તો સાધનોનો જાણી જોઈને કરેલ કોઇ ઉદ્દેશ્ય સાથે પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ દુરુપિયોગ છે. પછી ભલે તે આર્થિક લાભ માટે હોય અથવા **સત્તા, પ્રતિષ્ઠા કે પ્રભાવની વૃદ્ધિ** માટે હોય. ભ્રષ્ટાચાર ન્યાયસંગત તથા સામાન્ય સ્વીકૃત માનાંકોથી આગળ વધી વ્યક્તિ અને પૂરા સમાજ માટે નુકસાનકારક હોય છે. ભ્રષ્ટાચારમાં ફક્ત કાળાબજાર, રીશ્વતખોરી, જુથવાદ, સત્તા અથવા પ્રભાવનો દુરુપિયોગ, નફાખોરી, અને આવા પ્રકારના અન્ય કાર્યોનો જ સમાવેશ નથી, પરંતુ સરકારી ધનનો દુરુપિયોગ પણ નિષ્ઠાનો અભાવ દર્શાવે છે. સિવિલ અધિકારીઓની આળસ કે બિનકારીક્ષમતા વ્યક્તિગત હેતુઓ માટે પોતાની ફરજનું પાલન ન કરવાનું વલણ છે. તે ભ્રષ્ટાચારનું સ્વરૂપ છે. કોઈ પણ પ્રકારના લાભ માટે નિયમોનું ઉલ્લંઘન પણ ભ્રષ્ટાચાર છે.

ભ્રષ્ટાચાર નિવારક સમિતિના અધ્યક્ષ કે. સંથનામના મત મુજબ, **"સરકારી કર્મચારી દ્વારા પોતાની જવાબદારીના પાલન સમયે લાભ માટે કોઇપણ કાર્યવાહી કરવી કે ન કરવી પણ ભ્રષ્ટાચાર છે."** ભારતીય ફોજદારી અધિનિયમની કલમ-૧૬૧ મુજબ ભ્રષ્ટાચાર વ્યાખ્યા, **"કોઈ પણ વ્યક્તિ કે જે સરકારી નોકરીમાં છે. પોતાની ફરજપાલન દરમિયાન કોઈ વ્યક્તિનો પક્ષપાત કે અવગણના કરે, કે કોઈ વ્યક્તિ સંગઠન કે સંસ્થા પર કોઈ ઉપકાર કે અપકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે, આવા પ્રયત્ન માટે કોઈ ઈનામ કે પ્રોત્સાહન મેળવે તો તેને ભ્રષ્ટાચારનું સ્વરૂપ માનવામાં આવશે."**

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૧૯. ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અંગે સંસ્થાઓ

- લોકપાલ: પૃષ્ઠભૂમિ, જોગવાઈઓ, નિમણૂક, સેવાની શરતો, વગેરે
- લોકપાલના હકારાત્મક બિંદુઓ અને મર્યાદાઓ
- લોકપાલ સામે પડકારો
- દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગની ભલામણો
- લોકાયુક્ત: પ્રસ્તાવના અને વિવિધ રાજ્યોમાં વિવિધતા
- ગુજરાતના લોકાયુક્ત
- કેન્દ્રીય સતર્કતા આયોગ (CVC)
- કેન્દ્રીય અન્વેષણ બ્યૂરો

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૧૯

ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અંગે સંસ્થાઓ

INSTITUTION ON PREVENTION OF CORRUPTION

ભારતના લોકપાલ
THE LOKPAL OF INDIA

પૃષ્ઠભૂમિ
BACKGROUND

લોકપાલનું પદ **'વહીવટી અને ધારાકીય અંગ પર જવાબદેહિતાના સિદ્ધાંત'** પર આધારિત છે. લોકપાલની શરૂઆત કરનાર સૌપ્રથમ દેશ **સ્વીડન** છે. સ્વીડનમાં વર્ષ ૧૮૦૯ મા **ઑમ્બડ્ઝમૅન** (Ombudsman)ના પદની શરૂઆતથી થઈ. ભારતમાં આ પદની ચર્ચા સૌપ્રથમ ૧૯૬૦ના વર્ષમાં **અશોક કુમાર સેન** દ્વારા સંસદીય ચર્ચામાં કરવામાં આવી. **'લોકપાલ'** શબ્દનો સૌપ્રથમ ઉલ્લેખ **લક્ષ્મીમલ સિંઘવી** દ્વારા કરવામાં આવ્યો. વર્ષ ૧૯૬૮માં પ્રથમ વહીવટી સુધારણા સમિતિએ કેન્દ્ર અને રાજ્ય સ્તર પર લોકપાલના પદની ભલામણ કરી. જેનું મુખ્ય કાર્ય સંસદસભ્યો સહિત, કારોબારી અને વહીવટી તંત્ર વિરુદ્ધ ફરિયાદો સ્વીકારવાનું હોવું જોઇએ. ત્યારબાદ વિરપ્પા મોઇલીની અધ્યક્ષતામાં **વર્ષ ૨૦૦૫**માં રચવામાં આવેલી **દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા સમિતિએ** પોતાની ભલામણોમાં જણાવ્યું કે, **'લોકપાલના પદની રચના વિલંબ વિના કરવી જોઇએ.'**

વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨માં સમાજસેવક અણ્ણા હઝારેના નેતૃત્વમાં થયેલ આંદોલન **'ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ ભારત' (India Against Corruption)** બાદ તત્કાલીન UPA સરકાર પર લોકપાલના પદની રચના કરવાનો દબાવ વધ્યો. **વર્ષ ૨૦૧૩**માં **લોકપાલ અને લોકાયુક્ત અધિનિયમ** સંસદના બંને સદનમાંથી પસાર થઈ રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી બનતાં કાયદા સ્વરૂપે **૧૬ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૪થી અમલમાં** આવ્યો.

મે-૨૦૧૪થી કાર્યરત એન. ડી. એ. સરકાર દ્વારા વિવિધ કારણોસર આ પદ પર લોકપાલની નિમણૂંક કરવામાં આવી ન હતી. **૨૩ માર્ચ ૨૦૧૯ના** રોજ સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયના નિવૃત ન્યાયાધીશ તથા રાષ્ટ્રીય માનવ અધિકાર આયોગ (NHRC)ના સભ્ય **શ્રી પિનાકી ચંદ્ર ઘોષની** ભારતના પ્રથમ લોકપાલ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- **વર્ષ ૨૦૧૧**માં **રાજ્યપાલ કમલા બેનીવાલ** દ્વારા નિવૃત્ત ન્યાયાધીશ **રમેશચંદ્ર અમૃતલાલ મહેતાની** લોકાયુક્ત પદે નિમણૂક કરવામાં આવે છે, જેને ગુજરાત સરકાર દ્વારા ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયમાં પડકારવામાં આવી હતી.
- રાજ્યપાલે બંધારણના **અનુચ્છેદ-૧૬૩** અંતર્ગત સ્વવિવેકની સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો હોવાથી સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા રાજ્યપાલની તરફેણમાં ચુકાદો આપવામાં આવ્યો.
- ત્યારબાદ **ગુજરાત લોકાયુક્ત આયોગ અધિનિયમ,૨૦૧૩** પસાર કરવામાં આવ્યો, જેને રાજ્યપાલે પુન: વિચારણા માટે પાછો મોકલ્યો. ત્યારબાદ ફરીથી વિધાનસભા દ્વારા પસાર કરવામાં આવતા રાજ્યપાલે આ બિલને મંજૂરી આપી.

કેન્દ્રીય સતર્કતા આયોગ
CENTRAL VIGILANCE COMMISSION

પૃષ્ઠભૂમિ
BACKGROUND

- કેન્દ્રીય સતર્કતા આયોગ ભારતમાં વહીવટી અધિકારીઓ પર સત્યનિષ્ઠા સ્થાપિત કરતી તથા સતર્કતા અંગેની સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે.
- ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અંગે **કે. સંથાનમ સમિતિ**ની ભલામણ બાદ તેની રચના ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૪માં કારોબારી ઠરાવ દ્વારા કરવામાં આવી.
- સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૩માં **કેન્દ્રીય સતર્કતા આયોગ અધિનિયમ**ની રચના બાદ આ સંસ્થાને વૈધાનિક સત્તાઓ પ્રાપ્ત છે.

માળખું, નિમણૂકની જોગવાઈઓ તથા સેવાની શરતો
STRUCTURE, APPOINTMENT PROVISIONS AND TERMS OF SERVICE

- કેન્દ્રીય સતર્કતા આયોગના માળખામાં અધ્યક્ષ તરીકે **કેન્દ્રીય સતર્કતા કમિશ્નર** તથા **બે થી વધુ નહિ** તેટલા સભ્યોની જોગવાઈ છે.
- કેન્દ્રીય સતર્કતા કમિશ્નરની **નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા** ઉચ્ચ સ્તરીય પસંદગી સમિતિની ભલામણ બાદ કરવામાં આવે છે.
- આ પસંદગી સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે **ભારતના વડાપ્રધાન** તથા સભ્યો તરીકે **લોકસભામાં વિરોધ પક્ષ** (અથવા શાસક પક્ષો સિવાય સૌથી વધુ બહુમત ધરાવતા પક્ષ)ના નેતા અને **કેન્દ્રીય ગૃહ મંત્રી** હોય છે.
- કેન્દ્રીય સતર્કતા કમિશ્નર તથા [illegible] **વર્ષની ઉંમર** બંનેમાંથી જે પહેલા આવે ત્યાં સુધીનો હોય છે. કેન્દ્રીય સતર્કતા કમિ[illegible]**તા નથી.**

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

૨૦. અધિકાર સંલગ્ન મુદ્દાઓ અને સંસ્થાઓ

- માનવ અધિકારો
- સંયુક્ત રાષ્ટ્રનું ઘોષણા પત્ર
- ભારતમાં માનવ અધિકારો અંગે જોગવાઈઓ
- માનવ અધિકાર જોગવાઈઓ લાગુ કરવા સંસ્થાઓ
- રાષ્ટ્રીય અને રાજ્ય માનવ અધિકાર આયોગ
- મહિલાઓના અધિકારો
- મહિલાઓ માટેનું રાષ્ટ્રીય આયોગ
- બાળકોના અધિકારો
- બાળકોના અધિકારોના રક્ષણ માટેનું રાષ્ટ્રીય આયોગ
- શિક્ષણનો અધિકાર
- અનુસૂચિત જાતિઓ અને આદિજાતિઓના અધિકારઓ
- રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિઓ અને જન્જાતિઓ માટેનું આયોગ
- પછાત વર્ગના અધિકારો
- લઘુમતીના અધિકારો
- ધાર્મિક અને ભાષાકીય લઘુમતી
- લઘુમતીઓ માટેનું રાષ્ટ્રીય આયોગ
- દિવ્યાંગ વ્યક્તિઓના અધિકારો
- વૃદ્ધ વ્યક્તિઓના અધિકારો
- ગ્રાહકો ઉપભ
- ગ્રાહક સુરક્ષા અધિનિયમ, ૨૦૧૯

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૨૦

અધિકાર સંલગ્ન મુદ્દાઓ અને સંસ્થાઓ

MATTER AND INSTITUTION RELATION TO RIGHT

માનવ અધિકારો
HUMAN RIGHTS

ભારતના રાષ્ટ્રીય માનવઅધિકાર દ્વારા કરવામાં આવેલી માનવ અધિકારોની વ્યાખ્યા જીવન, સ્વતંત્રતા, સમાનતા તથા વ્યક્તિની ગરિમા જેવાં અધિકારો સાથે જોડાયેલી છે. **"માનવ અધિકારોની બાહેંધરી જે તે દેશના બંધારણમાં આપવામાં આવે છે અથવા તો જે તે દેશના ન્યાયાલયોની માન્યતા ધરાવતા આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિજ્ઞાપત્રોમાં તેમનો ઉલ્લેખ હોય છે. માનવ અધિકારો એક વિશ્વવ્યાપી અવધારણા છે. માનવ અધિકારો માનવને સુખી-સંપન્ન, પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક, ગરિમાપુર્ણ જીવન આપવા કટિબદ્ધ હોય છે."**

૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહાસભા દ્વારા **માનવ અધિકારોની વિશ્વવ્યાપી ઘોષણાપત્ર (UN Declaration of Human Rights)**નો સ્વીકાર કર્યો હોવાથી **૧૦ ડિસેમ્બરને માનવ અધિકાર દિવસ** તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. આ અધિકાર પત્રને **'આંતરરાષ્ટ્રીય મેગ્નાકાર્ટા'** તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્રનું ઘોષણાપત્ર
UNITED NATIONS DECLARATION

માનવ અધિકાર ઘોષણાપત્રમાં **ત્રીસ અનુચ્છેદ** છે. જેમાં માનવ અધિકારોને **ચાર ભાગમાં** વિભાજિત કરેલા છે.

માનવ અધિકારોનું વિભાજન (THE DIVISION OF HUMAN RIGHTS)

1. તમામ અધિકારોનો પાયારૂપ સિદ્ધાંત
2. નાગરિક અને રાજનૈતિક અધિકારો
3. આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો
4. અધિકારોની પ્રાપ્તિ અંગે

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- **હિન્દુ વિવાહ અધિનિયમ,૧૯૫૫ [Hindu Marriage Act,1955]:** આ અધિનિયમ દ્વારા હિન્દુઓમાં એક પત્નીત્વ દાખલ કરવામાં આવ્યું તથા છૂટાછેડા સંબંધી પુરુષો અને મહિલાઓને સમાન અધિકારોની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં આવી.

- **લઘુત્તમ વેતન ધારો, ૧૯૪૮ [Minimum Wages Act, 1948]:** આ કાયદા દ્વારા મહિલાઓ અને પુરુષો વચ્ચે સમાન કામ અંગે સમાન વેતનમાં થતાં ભેદભાવને દૂર કરવામાં આવ્યો.

- **તાજેતરના શ્રમ સુધારા:** તાજેતરના શ્રમ કાયદામાં સુધારા દ્વારા મહિલાઓને દિવસના કોઈપણ સમયે કામ કરવાની છૂટ મળી તથા કાર્યસ્થળ પર તેમના માટે વિશેષ સુવિધાઓ ઊભી કરવાની જોગવાઇઓ કરવામાં આવી. જેમાં અગાઉના કાયદાઓ ખાણ અધિનિયમ-૧૯૫૨, કારખાના અધિનિયમ-૧૯૪૮ વગેરેની વિવિધ જોગવાઇઓ રદ કરવામાં આવી.

- **કાર્યસ્થળ પર મહિલાઓની જાતિય સતામણી (નિવારણ, પ્રતિબંધ અને ફરિયાદ નિવારણ) અધિનિયમ, ૨૦૧૩ [Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013:** આ અધિનિયમ મહિલાઓને જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રના કાર્યસ્થળોમાં સંગઠિત કે અસંગઠિત જાતીય સતામણી સામે રક્ષણ આપે છે.

મહિલાઓ માટેનું રાષ્ટ્રીય આયોગ
NATIONAL COMMISSION FOR WOMEN

ભારત સરકાર દ્વારા **૧૯૭૪માં** રચાયેલી ભારતમાં મહિલાઓની પરિસ્થિતિ અંગે રચાયેલી સમિતિ એ ભારતમાં મહિલાઓની પરિસ્થિતિ અંગે દેખરેખ વ્યવસ્થા તથા ફરિયાદ નિવારણ અંગે કામગીરી કરવા એક રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ મહિલા આયોગની રચના કરવાની ભલામણ કરી જેથી ભારતમાં મહિલાઓની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિનો વિકાસ કરી શકાય. આ બાદ મહિલા વિકાસ અંગે રચાયેલી વિવિધ સમિતિઓએ પણ ભારતમાં મહિલાઓની પરિસ્થિતિ સુધારવા કેન્દ્રીય કક્ષાએ એક આયોગની રચનાની ભલામણ કરી. જેથી **૧૯૯૨માં** મહિલાઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરવા તથા તેમના હિતોની જાળવણી કરવા **રાષ્ટ્રીય કક્ષાના મહિલા આયોગની** રચના કરવામાં આવી.

આ આયોગ એક સ્વાયત વૈધાનિક સંસ્થા છે. જેની રચના સંસદના કાયદા – **મહિલાઓ માટેના રાષ્ટ્રીય કક્ષાના આયોગ અધિનિયમ, ૧૯૯૦** અંતર્ગત કરવામાં આવી છે. આ આયોગના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- મહિલાઓ માટે બંધારણીય અને વૈધાનિક જોગવાઇઓની સુરક્ષા કરવી
- જરૂરી વૈધાનિક જોગવાઇઓ માટે ભલામણો કરવી
- ફરિયાદ નિવારણ
- મહિલાઓને લગતી વિવિધ નીતિઓની રચના વખતે સરકારને ભલામણ કરવી

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

- ગરીબ વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે વૃદ્ધાશ્રમોની સ્થાપનાની જોગવાઈ
- વરિષ્ઠ નાગરિકો માટે પર્યાપ્ત તબીબી સુવિધાઓની જોગવાઈ
- વરિષ્ઠ નાગરિકોના જીવન અને સંપત્તિનું રક્ષણ અંગે જોગવાઇઓ.

- રાજ્યો તથા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં આ કાયદાના અસરકારક અમલીકરણ માટે નીચેના પગલાં/પગલાઓ લેવા જરૂરી છે:
  - અધિનિયમ હેઠળ નિયમોની રચના કરવી
  - જાળવણી અધિકારીની નિમણૂક કરવી
  - મેન્ટેનન્સ ટ્રિબ્યુનલની રચના કરવી
  - અપીલી (એપેલેટ) ટ્રિબ્યુનલની રચના કરવી.

ગ્રાહકો (ઉપભોક્તા)ના અધિકારો
CONSUMER RIGHTS

ગ્રાહક અધિકારોની સમજૂતી
EXPLANATION OF CONSUMER RIGHTS

ભારત સરકારે ગ્રાહકોના અધિકારોને નીચે મુજબ સૂચિબદ્ધ કર્યા છે:

સલામતીનો અધિકાર (RIGHT TO SAFETY)

- ગ્રાહકોને જોખમી વસ્તુઓ અને સેવાઓના માર્કેટિંગ સામે સુરક્ષિત રાખવાનો અધિકાર. જેમાં એવા માલસામાનનો સમાવેશ થાય છે કે જે તેમના જીવન અથવા તેમની મિલકતને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે. ગ્રાહકો દ્વારા ખરીદવામાં આવેલ વસ્તુઓ અને સેવાઓ તેમની તાત્કાલિક તેમજ લાંબા ગાળાની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવી જોઇએ.

માહિતી મેળવવાનો અધિકાર (THE RIGHT TO BE INFORMED)

- ગ્રાહકને અન્યાયી વેપાર પ્રથાઓ સામે પોતાને બચાવવા માટે માલની ગુણવત્તા, જથ્થા, શક્તિ, શુદ્ધતા, ધોરણ અને કિંમત વિશે માહિતગાર કરવાનો અધિકાર છે. તેઓએ ઉત્પાદન અથવા સેવા ખરીદતા પહેલા તેની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાનો આગ્રહ રાખવો જોઇએ.

પસંદ કરવાનો અધિકાર (THE RIGHT TO CHOOSE)

- ગ્રાહકોને અધિકાર છે કે તેમની પાસે [illegible] વિવિધ સામાન અને સેવાઓની પહોંચ છે. ઇજારા કે એકાધિકારના (મોનોપોલી) [illegible] અને સેવાની ખાતરી મળવી જોઈએ.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

૨૧. દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગ

- પ્રસ્તાવના, ઈતિહાસ અને પ્રાથમિક માહિતી
- દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગના અહેવાલો

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

પ્રકરણ - ૨૧

દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગ

SECOND ADMINISTRATIVE COMMISSION

પ્રસ્તાવના
PREFACE

દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગની રચના ઓગસ્ટ ૨૦૦૫માં **ભારત સરકારના કર્મચારી મંત્રાલય (MoPP&P)**ને આધીન **વહીવટી સુધારણા અને જાહેર ફરિયાદોના વિભાગ (DARPG)** દ્વારા કર્ણાટકના ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રીશ્રી વિરપ્પા મોઇલીની અધ્યક્ષતામાં કરવામાં આવી હતી.

વિચારાર્થ મુદ્દાઓ
TERMS OF REFERENCE

દેશમાં વહીવટના તમામ સ્તરો માટે સક્રિય, પ્રતિકારવાદી, જવાબદેહ, ટકાઉ તથા કાર્યક્ષમ શાસન અંગે ભલામણ કરવા દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા આયોગની રચના કરવામાં આવી જેમાં અન્ય બાબતોની સાથોસાથ નીચેના મુદ્દાઓ પર પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો.

- **ભારત સરકારનું સંસ્થાકીય માળખું** (Organisational structure of the Government of India)
- **શાસનમાં નૈતિકતા** (Ethics in Governance)
- **કર્મચારી વહીવટનું નવીનીકરણ** (Refurbishing of Personnel Administration)
- **નાણાકીય સંચાલન વ્યવસ્થાને સુદૃઢ બનાવવી** (Strengthening of Financial Management Systems)
- **રાજ્ય કક્ષાએ અસરકારક વહીવટને સુનિશ્ચિત કરવા પગલાઓ** (Steps To ensure effective administration at the State level)

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૧. માહિતીનો અધિકાર: સુશાસનની શ્રેષ્ઠ ચાવી -૨૦૦૬

RIGHT TO INFORMATION: MASTER KEY TO GOOD GOVERNANCE - 2006

માહિતી અધિકાર અને આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ વચ્ચેનો ટકરાવ

CONFLICT BETWEEN THE RIGHT TO INFORMATION AND THE OFFICIAL SECRETS ACT

- માહિતીનો અધિકાર સરકારને વધુ જવાબદેહ બનાવતુ શસ્ત્ર છે અને સુશાસનની મૂળભૂત જરૂરિયાત છે.
- માહિતી અધિકાર અધિનિયમના અમલમાં સૌથી વિવાદાસ્પદ મુદ્દો આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩ (Official Secrets Act, 1923) સાથેના ટકરાવ સંબંધિત છે.
- સંસ્થાન કાળ દરમિયાન ઘડવામાં આવેલ આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩ શાસનમાં ગુપ્તતા અંગેની બાબતો પર નિયમન કરે છે.
- આ કાયદામાં શબ્દ 'ગુપ્ત' અથવા 'ઓફિસીઅલ સિક્રેટ્સ' શબ્દ સમૂહની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી. તેથી, જાહેર સેવકો કોઇપણ વસ્તુને 'ગુપ્ત' તરીકે વર્ગીકૃત કરીને મનમાની કરે છે.
- આ મનમાનીની વૃત્તિને જાહેર સેવાઓ વર્તણૂંક નિયમો, ૧૯૬૪ (Civil Services Conduct Rules, 1964) દ્વારા મજબૂત કરવામાં આવી હતી. જે કાયદાની જોગવાઇઓ અંતર્ગત, અધિકૃત સત્તા વગર કોઈને પણ સરકારી માહિતી રજૂ કરવા પર પ્રતિબંધ કરે છે.
- માહિતીના અધિકારના કાયદામાં આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩ સાથે અવરોધ દૂર કરતી કલમ છે:
    - **કલમ ૮(૨):** આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩માં કંઈ પણ હોવા છતાં, અથવા પેટા કલમ (૧)માં દર્શાવેલ મુક્ત બાબતો સિવાય, જાહેર માહિતીને મંજૂરી આપી શકે છે. (નોંધ: કલમ ૮(૧) ની જોગવાઇઓ માહિતી અધિકાર અધિનિયમ અંતર્ગત અપવાદો (મુક્ત બાબતો) દર્શાવે છે.)
    - આમ, માહિતી અધિકાર અધિનિયમ હેઠળ જો અન્ય મંજૂરી મળે તો આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩ હેઠળ માહિતી જાહેર કરવાની 'ના' કહી શકે નહીં.

ભલામણો (RECOMMENDATIONS)

- માહિતી અને પારદર્શિતાના અધિકાર પર ૧૯૯૭માં **શ્રી એચ. ડી. શૌરીની** અધ્યક્ષતામાં રચાયેલ સમિતિની ભલામણો મુજબ સરકારના ગોપનીય વલણ અંગે આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩ જવાબદાર છે.
- શૌરી સમિતિએ, 'ફક્ત રાષ્ટ્રીય સુરક્ષાના ઉલ્લંઘન પર' આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩ની દંડનીય જોગવાઈઓને લાગુ પાડવા માટે આ કાયદાની કલમ-૫(૧)માં વ્યાપક સુધારાની ભલામણ કરી હતી.
- આયોગના મત મુજબ આધિકારિક ગુપ્તતા અધિનિયમ, ૧૯૨૩ (OSA,1923) રદ્દ થવો જોઈએ, અને રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (Nation[illegible] પ્રકરણમાં સમાવવો જોઈએ.

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

UNITY PUBLICATION

આપત્તિ સંચાલનના તત્ત્વો

જોખમ નિવારણ	ઝડપી પ્રતિકાર	પુન: પ્રાપ્તિ
➪ કાયદાકીય અને વૈધાનિક સંસ્થાઓનું નિર્માણ ➪ જોખમ અને નબળાઈઓનું વિશ્લેષણ ➪ સમુદાયો અને સરકારમાં ક્ષમતા નિર્માણ ➪ જોખમ ઘટાડવાની તકનિકો અપનાવવી ➪ પ્રારંભિક ચેતવણીઓ માટે પ્રણાલીઓની રચના ➪ નાણાકીય સંસાધનોનો જોખમ ઘટાડવા ઉપયોગ ➪ જોખમ ઘટાડવા આયોજન	➪ તત્કાલીન બચાવ તથા રાહત કામગીરી ➪ અસરકારક માહિતી વ્યવસ્થાનું નિર્માણ ➪ મૂલ્યાંકન અને દેખરેખ ➪ સ્વયંસેવી સંસ્થાઓ, સમુદાયો તથા સરકારી એજન્સીઓ વચ્ચે સંકલન ➪ ઉત્પ્રેરક તંત્રો તથા માનક સંચાલન પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરવો	➪ આયોજિત પુનઃપ્રાપ્તિ ➪ વધુ ટકાઉ નિર્વાહન સાધનો સાથે પુનર્વસન ➪ પુનર્વસન બાબતો સાથે જોખમમાં ઘટાડો કરતી બાબતોને જોડવી ➪ નબળા વર્ગો પર ખાસ ધ્યાન આપવું ➪ સતત દેખરેખ, મૂલ્યાંકન અને ઓડિટ

દરેક તબક્કા પર જ્ઞાન, જાગૃતિ અને ક્ષમતા નિર્માણ

ભારતના મુખ્ય જોખમો, નબળાઈઓ અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન પ્રક્રિયાઓ

INDIA'S KEY HAZARDS, VULNERABILITIES AND THE CRISIS RESPONSE MECHANISM

- દેશનો લગભગ ૮૫% ભાગ એક અથવા બહુવિધ આપત્તિઓ માટે સંવેદનશીલ છે.
- ભારતનો લગભગ ૫૭% વિસ્તાર ઉચ્ચ સિસ્મિક ઝોનમાં આવેલો છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૪. શાસનમાં નૈતિકતા - ૨૦૦૭

ETHICS IN GOVERNANCE – 2007

જરૂરિયાત

NECESSITY

- રાજકારણમાં નિર્ધારિત નૈતિકતાના ધોરણો, શાસનના અન્ય પાસાઓ પર ખૂબ અસર કરે છે.
- નૈતિક વ્યવહાર અંગે ઉચ્ચ માનાંકો એ સ્વતંત્રતા સંગ્રામનો અભિન્ન ભાગ હતા. દુર્ભાગ્યે, આઝાદી બાદ નૈતિક મૂલ્યો ખોવાઈ જવાનું શરૂ થયું.
- આપણી રાજકીય પ્રણાલીને શુદ્ધ કરવા માટે ઘણું વધુ કરવાની જરૂર છે.
- રાજનીતિનું અપરાધીકરણ **'ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં ગુનેગારોની ભાગીદારી'** - એ આપણી રાજકીય પ્રણાલી સામાન્ય ક્રમ થતો જાય છે.
- ગુનામાં તપાસ સમયે પોલીસ જવાનોને સક્ષમ અધિકારી બની નિષ્પક્ષ તપાસ કરવા કરતાં ગુનામાં સહયોગી તરીકે ભેળવી શકવાની તકના કારણે ગુનેગારો રાજકારણ તરફ આકર્ષાય છે.
- ચૂંટાયા બાદ પદ, સુરક્ષા અને સત્તા, તેની પ્રવૃત્તિઓને વધુ વિસ્તૃત કરવામાં તથા ઉચ્ચ રાજકીય મહત્વાકાંક્ષાઓની પૂર્તિ કરવા મદદ કરે છે.
- રાજકીય પક્ષોની જેમ, આવી વ્યક્તિઓ ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં, પૈસા અને બળ શક્તિના ઉપયોગ દ્વારા મત સુરક્ષિત કરવાની તેમની ક્ષમતા લાવે છે.
- ચૂંટણીમાં ખૂબ વધુ અને ગેરકાયદેસર ખર્ચ એ ભ્રષ્ટાચારનું મૂળ કારણ છે.

ચૂંટણી સુધાર

ELECTORAL REFORM

રાજનૈતિક ફંડિંગ અંગે સુધારા

- રાજનૈતિક ફંડિંગમાં પારદર્શિતા લાવવા એક રાષ્ટ્રીય કાયદાની રચના કરવી જોઈએ કે જેથી ગેરકાયદેસર અને અનૈતિક ફંડિંગને નાબૂદ કરી પારદર્શિતાની સ્થાપના કરી શકાય.
- જે અંગે વિવિધ સમિતિઓ જેવી કે, દિનેશ ગોસ્વામી સમિતિ, ઇન્દ્રજીત ગુપ્તા સમિતિ તથા ૧૦માં કાયદા પંચ દ્વારા વિવિધ ભલામણો કરવામાં આવી છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

DEMO COPY
To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

૧૧. કર્મચારી વહીવટ

PERSONNEL ADMINISTRATION

પરિચય

INTRODUCTION

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર મુજબ જ્યારે મંત્રીઓ રાજાના સર્વોચ્ચ સલાહકાર હતા, ત્યારે અમાત્ય લોક સેવકો હતા. મેકૌલે ના રિપોર્ટમાં ભલામણ કરવામાં આવી હતી કે, ભારતીય સનદી સેવા માટે ફક્ત શ્રેષ્ઠ અને તેજસ્વી લોકો જ કાર્ય કરશે. આમ સરકારના કર્મચારીઓ તેજસ્વી અને શ્રેષ્ઠ હોવા જોઈએ જે અંગે કર્મચારી વહીવટમાં સુધારની જરૂર છે.

ભારતમાં નાગરિક સેવાનો ઈતિહાસ અને સુધારાઓ

HISTORY OF CIVIL SERVICE IN INDIA AND REFORMS

- ૧૮૫૪માં ભલામણ કરવામાં આવી હતી કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રણાલીને બદલીને સ્થાયી સિવિલ સર્વિસ દ્વારા મેરીટ આધારિત વ્યવસ્થાના આધારે સ્પર્ધાત્મક પ્રવેશ પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે.

મેકૌલે સમિતિ

- ઈ.સ ૧૮૫૫ પછી ભારતીય સિવિલ સેવાઓ (ICS-Indian Civil Service)માં ભરતી સંપૂર્ણ ગુણવત્તાના આધારે કરવામાં આવતી. ત્યારબાદ ભારતીયો માટે ઈ.સ ૧૯૨૨થી ભારતમાં ભારતીય સિવિલ સર્વિસ પરીક્ષા યોજવાનું શરૂ થયું.

સ્વતંત્રતા સમયે સનદી સેવાનું માળખું (THE DESIGN OF THE CIVIL SERVICE AT INDEPENDENCE)

- ભારતના રાજકીય નેતાઓએ બ્રિટિશ બંધારણના તત્ત્વોને જાળવી રાખવાનું પસંદ કર્યું.
- બંધારણનો અનુચ્છેદ-૩૧૨ સંસદને ચોક્કસ શરતોના આધારે અખિલ ભારતીય સેવા (All India Service)નું સર્જન કરવા માટે સત્તાઓ આપે છે.

પ્રથમ વહીવટી સુધારણા આયોગ

THE FIRST ADMINISTRATIVE REFORMS COMMISSION

- પ્રથમ વહીવટી સુધારણા આયોગ દ્વારા, ૧૯૭૦નો મધ્યભાગ સમાપ્ત થતાં પહેલાં, વહીવટી સુધારણા અંગેના વીસ અહેવાલો રજૂ કર્યા હતા. આ વીસ રિપોર્ટ્સમાં ૫૩૭ મોટી ભલામણો સામેલ છે.

UNITY PUBLICATION

DEMO COPY

To pre-order visit www.unitypublication.org
or download application - Unity Publication from Play Store
and Join Telegram Channel - Unity Publication Madhav Dholakiya

લોકપ્રશાસન અને શાસન

PUBLIC ADMINISTRATION AND GOVERNANCE

સંઘ જાહેર સેવા આયોગ (UPSC) તથા **ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ (GPSC)** આયોજિત
મુખ્ય લેખિત પરીક્ષાઓ માટે ઉપયોગી અદ્યતન અભ્યાસક્રમ આધારિત પુસ્તક

સંપાદક પરિચય

માધવ ધોળકિયા સર સંઘ જાહેર સેવા આયોગ અને રાજ્ય જાહેર સેવા આયોગ દ્વારા લેવાતી સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી ગુજરાતની ખ્યાતનામ ઓનલાઇન અને ઓફલાઇન તાલીમ સંસ્થાઓ સાથે ફેકલ્ટી તરીકે જોડાયેલા છે. આ ઉપરાંત છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી લોકપ્રશાસન, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરે વિષયો અંગે સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓના અભ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન પૂરું પાડી રહ્યાં છે. ૨૦૨૦માં તેમના દ્વારા લખાયેલ લોકસેવામાં નીતિશાસ્ત્ર પુસ્તક ઘણાં ઉમેદવારોને મુખ્ય પરીક્ષામાં સફળતા મેળવવા મદદરૂપ થઈ રહ્યું છે. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ સેંકડો ઉમેદવારો હાલમાં કેન્દ્ર, રાજ્ય તથા સ્થાનિક સ્વરાજની વિવિધ સેવાઓમાં ફરજ બજાવી રહ્યાં છે.

માધવ ધોળકિયા

પુસ્તકની વિશેષતાઓ

- GPSCના નવા અભ્યાસક્રમ મુજબ તમામ મુદ્દાઓનો સમાવેશ
- ગુજરાતી ભાષામાં સૌપ્રથમ વખત દ્વિતીય વહીવટી સુધારણા સમિતિના આયોગના વિસ્તૃત અહેવાલનો સમાવેશ
- સમજી શકાય તેવી સરળ ભાષા તથા ગુણવત્તાયુક્ત લખાણ
- આધુનિક ટેકનોલોજીની મદદથી એપ્લિકેશન અને વીડિયો સપોર્ટ
- મુદ્દાઓમાં અદ્યતન માહિતી, ચાર્ટ, વગેરેની મદદથી સરળ સમજૂતી
- દરેક પ્રકરણ બાદ અગાઉની પરીક્ષાઓમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નોનો સમાવેશ

UNITY PUBLICATION

**Unity Publication &
Educational Services**

Kalali, Vadodara,
Ph: 0265 3550916, 99742 43799
Website : www.unitypublication.org
Android App - Unity Publication